

50285

50285 / 202

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XIV.

SZEGED

1970.

50285

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XIV.

SZEGED

1970.

Szerkeszti:
FERENCZI IMRE, HAJDÚ PÉTER és NYÍRI ANTAL

Technikai szerkesztő:
VÉGH JÓZSEF MIHÁLY

Felölös kiadó a Bölcsészstudományi Kar dékánja
Megjelent 500 példányban 0,0 (A/5) iv terjedelemben
70-11 433 Pécsi Szikra Nyomda — F. v.: Melles Rezső

A NYENYEC „NOMEN—VERBUMOK”-RÓL*

HAJDÚ PÉTER

A magyar és finnugor nyelvészeti szakirodalom évtizedeken keresztül tanította, hogy a szófajok kialakulását megelőzően számolni kell a nomen-verbumok korával, és sok nyelvész az uráli, ill. finnugor alapnyelv viszonyaira is a nomen és a verbum kategóriák összefonódását, el nem különülését tartja jellemzőnek. E hajdani állapot maradványaiként értékelték a mai rokon nyelvek ún. nomen-verbumait is, és szorgalmazták ezek felkutatását. Az uráli nyelvek *fagy*, *les* típusú nomen-verbumainak legújabb, részletes leltárát Beke Ödön állította össze „Névszó és ige” című közleményében (NyIOK 15. 1959. 59—72; németül: „Nomen und Verbum” ALH 10. 1960. 369—381).

Ennek az elméletnek egy torz mellékhatása is lett: olyan állásfoglalás kezdett kialakulni, hogy a névszó és az ige mellett létezett (vagy létezik) egy névszó-ige szófaj is, s ezért tartotta szükségesnek hangoztatni Laziczius Gyula 1942-ben, hogy közös nomen-verbum kategóriáról semmiképpen nem beszélhetünk (Általános nyelvészet 39—40).

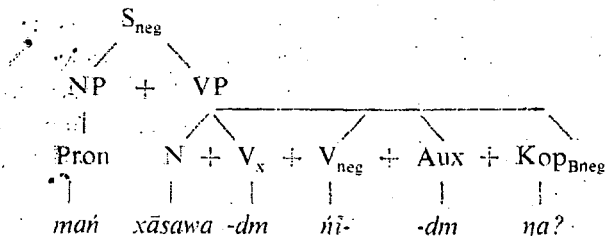
A nomen-verbum gondolat hívei szívesen fordultak bizonyító anyagért a rokon nyelvekhez. Különös jelentőséget tulajdonítottak pl. a szamojéd nyelvek vallomásának is. Általános vélemény szerint ugyanis a sok szempontból archaikus szamojéd nyelvekben a nomen-verbumoknak feltehetőleg több nyoma maradhatott meg, mint a fejlettebb, szófajilag is határozottabban differenciáló magyarban vagy finnben. A szamojéd nyelvekből, s közülük is a legismertebbikből, a nyenyecből vett példák látszólag igazolták ezeket az elképzeléseket. Az alábbiakban arra szeretnék rámutatni, hogy ez az „igazolás” valóban látszólagos, mert „nomen-verbumok” a nyenyecben voltaképpen nincsenek, mintahogy ilyen szófaji kategória általában sincsen.

*Ez a közlemény tartalma szerint azonos egy Göttingában előadott, korreferátummal, nyelvében és megformálásában azonban különbözik attól. E korreferátum 1969. júniusában a „Syntax der uralischen Sprachen” című szimpóziumon hangzott el és eredetileg Eenkő Loránd ottani előadásához csatlakozott. A szimpózium anyaga a Göttinger Akademie der Wissenschaften „Abhandlungen” c. sorozatának 76. kötetében (1970) jelent meg.

A nomen-verbum elmélet hangoztatói gyakran hivatkoznak arra, hogy egyes rokon nyelvekben — így pl. a nyenyecben is — a névszót ige gyanánt is lehet ragozni, s ez a névszói-igei kategóriák közötti határok ingadozására mutat. A helyzet a valóságban korántsem ez. A nyenyecben a névszó és az ige között éles határ húzódik, a két szófaj semmiképpen nem keveredik egymással. Kétségtelen azonban, hogy vannak a nyenyecben olyan névszók, amelyek ún. predikatív suffixumokkal ellátva igeiként konjugálhatók: (*mañ*) *xāsawa-dm* „ich bin ein Mann”, (*pidar*) *xāsawa-n* „du bist ein Mann”, (*pida*) *xāsawa-z* „er ist ein Mann” stb. Ezek a predikatív végződések az intranszitiv igei személyragokkal azonosak. A névszók predikatív konjugálása azonban nem teljes. A múlt idő jelével (*ś*) ugyan elláthatjuk ezeket a komprimált formákat (pl.: *mañ xāsawa-dam-ś* „ich war ein Mann”, *pidar xāsawa-nā-ś* „du warst ein Mann”, *pida xāsawa-ś* „er war ein Mann” stb.), felszólító, feltételes vagy egyéb módjelekkel azonban nem társulnak. Különböznek továbbá ezek az alakulatok az igazi igeiktől abban is, hogy sem akció értékük, sem aspektusuk nincsen. Voltaképpen tehát nem igazi igei alakokkal van dolgunk, hanem a névszónak a létezését kifejező (existenciális) mondatban bekövetkező alkalmi igésüléssel. Az igésülés konverzió útján valósul meg és olyan igeszerű forma áll elő, amelyben a névszó és (a létigét is reprezentáló) igei személyrag (= V_x) egyetlen morfémaszekvenciában fuzionálva alkalmas az existenciális mondat kijelentő módú, jelen- és múlt idejű állítmányainak kifejezésére:

$$\begin{array}{c} N + V_x \rightarrow VP \\ \downarrow \quad \downarrow \\ xāsawa -dm \end{array}$$

A V_x itt lényegében Aux értékű (csak mód-vonatkozás nélküli), és a létigét is magában fejtí (bár ez a felszíni szerkezetben kifejezésre nem jut). Az efféle alakulatok tagadó formájában azonban megmutatkozik a mélyen a háttérben meghúzódó (virtuálisan létező) létige:

A *xāsawadm* stb. formákban az $N \rightarrow V$ konverzió alkalmi abban az értelemben, hogy a névszó igésülése, az igei tartományban való használata átmeneti, esetleges. A névszó igésülése azonkívül pedig ál-igésülésnek is nevezhető, mert az ige szintaktikai, szemantikai és morfológiai tulajdonságai csak részben érvényesülnek, névszói jellegüket a bázisok megtartják. Az ilyen komprimált, existenciális mondat állít-

mányaként használt ál-igék gyökeresen különböznek a rokon nyelveknek azoktól az ambivalens bázis-morfémáitól, amelyeket nomen-verbumként szoktak emlegetni. A különbség kettejük között abban látható, hogy a szamojéd komprimált formákban végülis olyan névszókát kell látni, amelyek egyfajta konverzió következtében az igei tartományban vendégszerepet játszanak, míg a *fügy* típusú ambivalens morfémák névszói tagjai valódi névszók, igei tagjai igazi igék, s közöttük sem $N \rightarrow V$, sem $V \rightarrow N$ konverzió nincsen, mégha történetileg akár a névszói, akár az igei alakpár elsődlegessége ki is mutatható. Az ambivalens morfémáktól való megkülönböztetés érdekében a konvertibilis morféma elnevezés ajánlható a konverzió útján keletkezett komprimált formákra.

A konvertibilis morfémák alkalmazása igen jellemző vonása a szamojéd nyelveknek. Meglepő azonban, hogy az ambivalens morfémák (a voltaképpen „nomen-verbumok”) száma nem oly tekintélyes mint ahogy ez várható lenne az előzetes elképzelések alapján. Szám szerint persze még így is többet említhetünk a nyenyecből, mint a magyarból vagy finnből.

A nyenyec ambivalens bázisok jobbra elemi élet- és természeti jelenségekre vonatkoznak, akárcsak a többi rokon nyelvben. Feltűnő azonban, hogy e kétértékű bázispárok névszó-tagjai nem kizárólag főnevek lehetnek (mint a magyarban), hanem olykor melléknévként, vagy éppen határozószóként tűnnek fel. Vö. pl.:

<i>ηame</i>	„Brustwarze”	<i>ηamet(ś)</i>	„saugen”
<i>jana</i>	„still”	<i>jana(ś)</i>	„still sein”
<i>jäke</i>	„Rauch”	<i>jäke(ś)</i>	„rauchig sein”
<i>jäbe</i>	„Rausch, betrunken”	<i>jäbe(ś)</i>	„berauscht sein”
<i>jede</i>	„Krankheit”	<i>jede(ś)</i>	„krank sein”
<i>ju</i>	„Knoten, Wehr”	<i>juś</i>	„mit einem Wehr verschliessen”
<i>xace</i>	„Dunst, Dampf”	<i>xace(ś)</i>	„rauchen, dampfen”
<i>pařide</i>	„schwarz”	<i>pařide(ś)</i>	„schwarz sein”
<i>paexe</i>	„an der Luft getrockneter Fisch”	<i>paexe(ś)</i>	„an der Luft getrocknete Fische herrichten”
<i>puxu</i>	„alte Frau”	<i>puxu(ś)</i>	„alt werden”
<i>sac</i>	„recht, sehr”	<i>sac</i>	„kräftig sein”
<i>śiwa</i>	„Schaufel”	<i>śiwa(ś)</i>	„schaufeln” stb.

A felsorolt példák morfonológiai szerkezete meglehetősen egyöntetű: legtöbbszörük kétszótagú, CVCV felépítésű, de akad köztük egy-egy háromszótagú és egy szótagú szópár.

Nem csupán a szótári címszavakat, hanem a szövegelőfordulást is figyelembe véve meg kell továbbá állapítanunk, hogy a kétértékű bázisok nomen-, ill. verbum-tagjainak azonos alakban való megjelenése rendkívül ritka. A két tag homonimiája az egyes szám nominativusban, ill. az infinitivusban jelentkezik, bár az utóbbit

többé-kevésbé következetesen külön *-s* elemmel megjelölik a középső és keleti nyelvjárásokban, valamint az egyszótagú szavakban valamennyi nyelvjárásban. A nem suffixumos, magánhangzóra végződő infinitivusi formáknak voltaképpen — az esetek egy részében — egyeznie kellene az intranszitiv aorisztosz egyes szám 3. személyű alakjával. A legkülönbözőbb nyelvjárásokban mégis azt tapasztaljuk, hogy határozott jelei vannak a két alak formai megkülönböztetésére való törekvésnek: Ez abban a tendenciában jelentkezik, hogy az Aor3SgIntr alakja mind gyakrabban elkülönül — suffixum vagy magánhangzóalternáció által — az absztrakt igetőtől (=jelöletlen infinitivus). Így például a *jäke* „rauchig sein” Aor3SgIntr alakja a tundrai nyenyecben még *jäke* „ist rauchig”, az erdei nyenyecben azonban *jäki* vagy *jäkiŋa* id. Az elkülönítési tendencia a tundrai nyenyecen belül is megvan, vö. inf. *jede* „krank sein”: Aor3SgIntr *jede?a: ju-s* „mit einem Wehr verschliessen”: Aor3SgIntr *ju-ŋa* stb. Ilyen esetek tucatjain tapasztaljuk, hogy az ambivalens tövek névszói és igei tagjainak homonimiája voltaképpen fiktív homonímia, amely csak a beszédűtől, a mondattól izolált helyzetekben, és csak a névszó egyes nominatívusában, meg egy valójában nem is élő, hanem csak absztrahált igetőben észlelhető (konkrét beszédhelyzetekben ez a forma azonban igen-igen ritkán — vagy egyáltalán nem — fordul elő). A szövegben tehát az ambivalens morféma nomen és verbum tagjai nemcsak funkciójuk szerint különböznek el, hanem — mondhatjuk — forma szerint is.

A kétértékű bázismorfémák likvidálására való törekvést világosan tanúsítják olyan igei-névszói szópárok, amelyekben egy hajdani ambivalens tömorfémának a névszói és igei tagját már elvont szótári alakjaiban is morfonematikus alternációk különböztetik meg:

<i>wāda</i>	„Wort”	<i>wāde(š)</i>	„sprechen”
<i>judi</i>	„Schlaf”	<i>jude(š)</i>	„träumen”
<i>xada</i>	„Nagel”	<i>xade-i</i>	„krallen”
<i>xāle</i>	„Fisch”	<i>xāle(š)</i>	„fischen”
<i>meju</i>	„kräftig”	<i>mejā(š)</i>	„kräftig sein”
<i>pew</i>	„dunkel”	<i>pewā(š)</i>	„dunkel sein”
<i>mi</i>	„etwas”	<i>me-s</i>	„nehmen; sein”
(erdei) <i>xāru</i>	„Regen”	<i>xārā(š)</i>	„regnen” stb.

Mindezek a tapasztalatok egyértelműen szólnak amellett, hogy a nyenyec (a többi szamojéd nyelvvel egyetemben) szintaktikailag, morfológiailag, sőt morfológiailag is határozott különbséget tesz nomen és verbum között. Nomen-verbumok tehát a szamojédban sincsenek, miképpen az uráli alapnyelvben sem voltak, hiszen az ambivalens bázisok a konkrét beszéd-aktusban egyszerre ekkor is csak egyféleképpen jelentkezhetnek, vagy ige, vagy névszó formájában.

ÜBER „NOMENVERBA“ IM NENZISCEN

von
P. HAJDÚ

Anstatt „Nomenverba“ ist es richtiger einerseits von ambivalenten, andererseits von konvertierbaren Basismorphemen zu sprechen. Einige Nomina sind im Nenzischen mit prädikativen Suffixen versehen als Verba konjugierbar. Ihre Konjugation ist aber unvollständig: die durch Konversion entstandenen Gebilde haben keinen Aspektwert od. Aktionsart, es ist auch unmöglich die verschiedenen Modi an ihnen zu bezeichnen. Es handelt sich also um eine gelegentliche Verbalisierung des Nomens in Existenzsätzen, d. h. nur um pseudoverbale Formen. Diese konvertierbaren Morpheme — die also eigentliche Nomina darstellen — unterscheiden sich wesentlich von den ambivalenten Basismorphemen, die sowohl echte Nomina als wahre Verba umfassen, Bnd bei denen die Konversion Nomen → Verb, bzw. Verb → Nomen nicht besteht. Eine nähere Betrachtung der nenzischen Ambi-Morpheme zeigt, dass die Homonymie ihrer Nomen- bzw. Verbal-Glieder nur scheinbar oder sozusagen fiktiv ist. Sie macht sich nämlich nur in isolierten Basismorphemen im NomSg und in dem abstrahierten Verbalstamm erkenntlich, welcher z. B. in konkreten Sprechsituationen äusserst selten, oder gar nicht erscheint. Im Kontext weichen also voneinander die Nomen- und Verbal-Glieder der Ambi-Morpheme sowohl funktional wie auch formal (morphologisch und morphonologisch) ab. „Nomenverba“ gibt es also im Nenzischen nicht. Die Existenz einer solchen Wortartkategorie erweist sich auch theoretisch für überflüssig und sinnlos. Aufgrund solcher Tatsachen dürfte man mit gutem Grund kaum mehr daran denken, dass es einst in der uralischen Grundsprache tatsächlich nur doppelwertige Nomenverba gegeben hätte, die nominal und verbal gleichmöglicherweise verwendet werden könnten.

„DÉMONSTRATIVITE” OU „DÉMONSTRATIVIQUE?”

MIKOLA TIBOR

A címül adott kérdés AURELIEN SAUVAGEOT-nak egy ismertetése olvas-tán merül föl bennem. Az ismertetés a BSLP. 1969. évfolyamában jelent meg (239—241 l.), s „Szamojéd névutók” című cikkemről szól (NéprNyelvtud. X, 29—38). E rövid dolgozatban összefoglaltam egy északi-szamojéd névutócsalád szakirodal-mát, s állást foglaltam a szócsalád eredetével kapcsolatban. A kérdéses névutók keletkezését már korábban összefüggésbe hozták a primér határozóragok kialakulá-sának problémájával, s ezért röviden foglalkoznom kellett a határozóragok eredeté-vel is. Megtehettem ezt annál is inkább, mert legújabban BALÁZS JÁNOS figye-lemre méltó új nézeteket adott elő erről a problémakörről. (A névmások szerepe a szuffikszumok kialakulásában. Budapest 1964. Akadémiai doktori értekezés.) Vizsgálataim tehát főleg arra irányultak, hogy a korábbi szóeredeztetés fenntart-ható-e most, amikor BALÁZS disszertációjával véleményem szerint a paleoling-visztika nagyot lépett előre.

Mi a véleménye SAUVAGEOT-nak minderről? Az, hogy paleolingvisztikával, a nyelv, a ragok stb. eredetével foglalkozni nem érdemes. Utalva arra, hogy a pa-leolingvisztikában nagyon sok mindent a névmások, a demonstrativumok segítsé-gével szoktak megmagyarázni, így mutatja be cikkemet (239. l.): „Nous revoici pris d'un accès de ce que nous avons appelé la démonstrativité”. Majd később (240. l.) így ír: „Nous voilà donc en plein paléontologie linguistique car ce que l'on veut, c'est expliquer la genèse de la déclinaison au lieu de se contenter de restituer l'état de choses supposé ancien.”

Az első idézetből világosan kiderül („revoici”, „nous avons appelé”), hogy Sauvageot-nak a paleolingvisztikával kapcsolatos merev elutasító álláspontja már korábban, még cikkem olvasása előtt kialakult. Ha pedig az uralisták — köztük számos szaktekintély — által eddig művelt paleolingvisztika csak annyi hatást gyakorolt SAUVAGEOT-ra, hogy megalkotta a „démonstrativitis” terminust, akkor nyilván fölösleges dolog vele polemizálni. Írására mégis reflektálnom kell, mert SAUVAGEOT ismertetése olyan félreértéseket tartalmaz, amelyeket nem lehet szó nélkül hagyni.

Azt várnánk ugyanis, hogy legalább a cikk első részéről tárgyilagosabb (és pontosabb) tájékoztatást adjon a bíráló, hiszen annak a témája még nem egészen „demonstrativitises”. Cikkem elején a nyenyec *ňā*, *ňāna*, *ňād*, *ňāmma* névutócsalád eredetéről írok, és természetesen felsorolom a rá vonatkozó szakirodalmat is. A két eddigi magyarázat közül az újabbat, a részletesebben, meggyőzőbben kifejtettet lényegében véve helytállónak tartom, s ezért némi módosításokkal elfogadom. SAUVAGEOT azonban elutasítja magyarázatomat, amit természetesen megtehet. Azt azonban nem tartom korrektnek, hogy úgy állítja be a dolgot, mintha a kérdéses szavak eredetét a tudomány már régen egyértelműen tisztázta volna, s akkor jön Monsieur T. MIKOLA, aki ne croit pas ou ne croit plus. Én cikkemben WINKLER (Der uraltaische Sprachstamm 58) és N. SEBESTYÉN IRÉN (ALH. VII, 333—336) nézetét fogadtam el. SAUVAGEOT-nak szimpatikusabb CASTRÉN és PROKOFJEV ötlete, akik a *ňā*-névutócsaládot részletesebb magyarázat nélkül a *ňā* ’barát, társ’ főnévből eredeztették (Gramm. 581, Jazyki i pišmennost narodov Severa 27). Legnagyobb sajnálatunkra a részletes kifejtéstől Sauvageot is eltekintett, bár érdekelt volna, hogyan vezeti le a névutócsalád szerteágazó helyhatározói jelentéseit a *ňā* ’barát’ szóból. E vesződéses — és kevés eredménnyel kecsegtető — munka helyett a recensens tudomást sem vett a névutócsalád jelentéseinek legnagyobb részéről. Arról értesülünk ismertetésében, hogy a *ňā* társhatározói jelentésű névutó, s az egész névutócsalád (*ňā*, *ňāna*, *ňād*, *ňāmma*) e comitativusi használaton kívül csak a személyes névmás hiányzó helyhatározói eseteinek pótlására szolgál. Mindez persze nem így van. Megtudhatjuk ezt bármely nyenyec nyelvtanból vagy szótárból.

Az eddigi legrészletesebb nyenyec nyelvtan (TEREŠČENKO: Očerki grammatiki neneckogo jazyka, 163 l.) ekképp csoportosítja névutóinkat:

<i>ňā</i>	’к, по направлению к...’
<i>ňāna</i>	’у, на (ком-нибудь, чем-нибудь)’
<i>ňād</i>	’от, с (кого-нибудь, чего-нибудь)’
<i>ňāmma</i>	’по (кому-нибудь, чему-нибудь), по внешней стороне чего-нибудь

TEREŠČENKO nagy Nenecko-russkij slovar’-jában a *ňā* címszónál a helyhatározói jelentés áll első helyen (’к, по направлению к кому-чему-л’) s csak később utal a társhatározói használatra, valamint arra, hogy a *ňā* névutóval pótolják a személyes névmások hiányzó dativus-lativusát. A locativusi *ňāna* első jelentése a szótár szerint ’около, вблизи’ az ablativusi *ňād*-é ’от, со стороны кого-чего-л’, a prolativusi *ňāmma*-é ’по внешней стороне чего-нибудь’.

Ez a ’-hoz, -hez, -höz; -nál, -nél; -től, -től; valamint át’ alapjelentés megítélésem szerint sehogy sem vezethető le egy ’barát’ jelentésű szóból. De ha a SAUVAGEOT által „engedélyezett” jelentéseket vizsgáljuk csak, akkor is súlyos problémák merülnek fel. SAUVAGEOT véleményéből az következik, hogy a *ňānan* ’nálam’, *ňādand* ’tőled’ stb. korábban ezt jelentették: ’a barátomnál’, ’a barátodtól’ stb. Néhéz

elképzelni, hogy a 'barátomnál' jelentés 'nálam' értelművé fejlődött volna. A két jelentés között lényeges különbség van.

Nem látom szükségét annak, hogy újra részletezzem magyarázatomat, amelynek értelmében a kérdéses szavak egy *nā 'közelség' szóból származnak, mely *nā végső elemzésben azonos lehet a beszélő közeli környezetére utaló *na* névmástóval. Csak megerősít meggyőződésemben BÁRCZInak a Magyar Nyelv legutóbbi számában (LXV, 417–421) megjelent rövid írása, ahol RAVILA, LAKÓ, FOKOS és mások munkásságára támaszkodva, ezt folytatva, ő is állást foglal egy mutató névmási eredetű *n 'közelség' szó egykori megléte mellett.

Végül még egy apróság a cikkem első részére vonatkozó „kritikával” kapcsolatban. Kicsit figyelmesebb olvasással helyesen is lehetett volna idézni azt a helyet, ahol a névutócsalád alapalakját rekonstruálom. A nyenyec *nā*-t ugyanis *nā előzményre vezetem vissza (37. l.), nem *ne-re (ez utóbbi az enyecre vonatkozott), bár annyiban indokolt SAUVAGEOT eljárása, hogy a *ne > *nā* fejlődés kevésbé valószínű, mint a *nā > *nā*, s így alkalmas arra, hogy kétségeket ébresszen a szerző magyarázatának helyességét illetőleg.

Térjünk most már rá cikkem paleolingvisztikai szakaszára. Miről is volt szó írásom e részében? A primér határozóragok kialakulásáról, amit RAVILA, LAKÓ, FOKOS és BALÁZS tanulmányai alapján kíséreltem meg fölvezetni. Néhány újabb gondolatot magam is hozzáfűztem a korábbiakhoz, hiszen különben nem is tértem volna ki a témára. RAVILA, LAKÓ és FOKOS írásait SAUVAGEOT nyilván jól ismeri, szükségtelen tehát itt most beszélni róluk. Így hát csak BALÁZS és jómagam nézeteit foglalom újólág röviden össze.

BALÁZS rendkívül érdekes és tanulságos könyvéből mindössze két dolgot emelek ki.

Felhívja a figyelmet arra, hogy az uráli nyelvek névmásai legősibb formájukban egy szótagból állottak és magánhangzóra végződtek (BUDENZ UA. 6; SZINY- NYEI FgrSprw. 253; LAKÓ NyK. XLVIII. 435; RAVILA Vir. 1945: 323; ITKONEN Vir. 1957: 12). Fölteszi a kérdést, mi lehetett az összetett, több névmási elemet tartalmazó pronomenek létrejöttének az oka (pl. fi. *ken*, *kuka*, magy. *ez*, *az*, vog. *χodi* 'welcher?', oszlj. *χota* 'was?' stb.) Arra a teljesen logikus következtetésre jut, hogy a második névmási elem kitétele a pontosabb meghatározás céljából történt, s hogy erre először és leginkább a kérdőnévmási töveknél volt szükség, hiszen azok jelölési értéke végtelenül nagy volt, bármire lehetett vonatkoztatni őket. Mivel több eltérő jelentésű mutató névmás is létezett, egy-egy demonstrativum jelölési értékét sokkal szűkebb körűnek tarthatjuk, mint az interrogativumokét. Ezek alapján a latin *quis?*, *quid?*, oszk *pis?*, *pid?* görög *tis?*, *ti* < *tið stb. kérdőnévmásokat **qui?* *so!*, **qui?* *to!* összetett kifejezésekre vezeti vissza, ahol a *so*, *to* névmástövek egy-egy deiktikus szféra jelölői, azaz megmutatják, hogy a kér-

dés melyik szférára vonatkozik. Az orosz *кмо?*, *amo?* kérdőnévmások hasonló szerkezetűek.

A mutató névmásokra ez a szuffigálódott *so*, *to* elem csak később terjedt át. A kérdő és a mutató névmások összefüggésére és szoros kapcsolatára egyébként a nyelvészek már régen felfigyeltek. E kapcsolatot jól lehet szemléltetni ilyen példákkal: óind. *káh?* 'wer?' — *sáh* 'er', latin *quis?* — *is*, német *wer?* — *er*, *dieser*; orosz *кмо?* — *amo*. Az átterjedés az ilyesféle nagyon gyakori, nagyon ősi kifejezésekben történetelt meg: *qui-s (est) i-s?*, *qui-d (est) i-d?*, *wer (ist) er?*, *what (is) tha-t?*, *u-mo a-mo?* A beszélők a kérdő névmási szintagmatagon állandósult elemnek a második taghoz való hozzátételével azt akarták jelölni, hogy az a tag ugyanarra a situatumba vonatkozik, mint az első. Szerepe lehetett az átterjedésben a szorosan összetartozó mondatrészek egybehangolására való törekvésnek is. A magyar nyelvben is megfigyelhető a kérdés és felelet szoros kapcsolata, kölcsönhatása: *menyi?* — *annyi* → *mennyi*; *mekora?* — *akkora* → *mekkora?* (vö. BÁRCZI, Bevezetés a nyelvtudományba 78). Ennyit az összetett névmásokról.

BALÁZS-nak egy másik nagyon érdekes megfigyelése az, hogy az összetett névmástövek és az ősi kérdő határozószók felépítésében feltűnő egyezéseket figyelhetünk meg. Lássunk néhányat példái közül! Vog. *χodi* 'welcher?' ~ *khote* 'valahol', oszjtj. *χodi* 'was?', 'wie?' ~ *χota* 'wohin?'; *side* 'der' ~ *sedu* 'ott'; finn *nyj. kun* pron. relat., *ken* 'ki?' ~ *kun* 'mikor'; zürj. *kin?* 'wer?' ~ *ken* 'wo?'; zürj. *te* (<*teŋ) 'te' ~ *tan* 'hier', oszjtj. *in* 'dieser' ~ *in* 'jetzt' stb. Ezek alapján BALÁZS arra következtet, hogy a két kategória, a névmási és a határozószói közös előzményre vezethető vissza: az összetett névmástövekre. Az összetett névmástövek második eleme aszerint vált határozórággá vagy névmásképzővé, hogy a (nominális) alany-nak vagy a (verbális) állítmánynak rendeltetett alá. Ez utóbbi nézetén Balázs később módosított, de vitatott cikkemben ezt a variánst foglaltam össze az itteninél rövidebben. SAUVAGEOT így adja vissza mindezt: „... l'auteur essaie de démontrer (en s'appuyant sur la thèse de doctorat de M. J. Balázs dont nous n'avons malheureusement pas autrement connaissance) qu'à l'origine, tout n'était que démonstratifs: ces démonstratifs ayant désigné des positions dans l'espace (proche, éloignée, devant, derrière, de côté, etc.) auraient développé tout le système des interrogatifs aussi, par reprise de l'élément démonstratif dans la réponse [??], ce qui lui aurait fait par la suite assumer le rôle de désinence casuelle”.

BALÁZS felfogásával nem értettem mindenben egyet. Helytelenítettem, hogy névmástövekről beszél akkor is, amikor a preflexiók korról van szó. Ezzel kapcsolatban utalok RAVILA (JSFOu. LIX, 10) véleményére, aki azt tartja, hogy az uráli alapnyelv fejlődésének egy korai szakaszában a szóképzési formai szempontból két részre oszlott: az egy szótagos és a két szótagos szavak csoportjára. Ez a formai elkülönülés jelentésbeli elkülönüléssel járt együtt, amennyiben a kétszótagos szavak ún. nevezőszók (Nennwörter) voltak, az egyszótagosak pedig mutatószók (Zeig-

wörter) és indulatszók (Interjektionen). RAVILA „Zeigwörter” terminusát nagyon szerencsésnek tartom, mert sejteni engedi, hogy itt nem tulajdonképpeni névmásokról van szó, hanem egy még el nem különült névmási-határozószói szófajról. Ez a föltevés számos példával igazolható, mert több finnugor és nem finnugor nyelvben a mai napig is megőrződtek olyan szavak, amelyek névmások és határozószók is lehetnek. FOKOS (NyK. LVIII, 66) írja a következőket: „Fontos analógia... az indoeurópai példa, amelyre BRUGMANN-nak az a megállapítása vonatkozik, hogy a *so* mutató névmástő »und wohl auch andre Demonstrativa wurden seit uridg. Zeit auch adverbial gebraucht«. (KVglGr. 400) De rámutathatunk arra is, hogy ragtalan névmástő ma is használatos határozószói szerepben az obi-ugor nyelvekben. Így a msi *ta* jelentése nemcsak 'az', hanem 'hát, úgy, akkor' is, az É. ti, KL., P. *ti* jelentése 'ez' és 'hát' (É.), 'ím' (KL.), 'most' (P.) (I. Munk. — Szil.), a chti *tam* jelentése nemcsak 'ez', hanem egyúttal 'erre, most' (Patk.), 'nun' is (Steinitz, OVD. I, 313), és *tam-tom* jelentése 'ez-az', de egyszersmind 'ide-oda' is (Patk.).” FOKOS idézi (94. l.) a következő kijelentést is (Wackernagel-Debrunner: Ai. Gr. III, 496): „der Nominativ der Demonstrativa war ursprünglich eine Art Ortsadverb”.

Eddig csupa olyan dologról volt szó, amit mások nyomán foglaltam össze, illetve amiket — mivel ismeretüket föltételeztem — cikkemben meg sem említettem.

Mindezekhez én nem sok újat fűztem hozzá, csak megpróbáltam következetesen érvényesíteni egy-két korábban már felmerült gondolatot. Így, mint már utaltam is rá, nem tartom helyesnek a ragozás kialakulása előtti korról szólva névmástövekről beszélni. RAVILA idézett cikkéből ugyanezt vélem kiolvasni. A szóban forgó egy szótagos tövek adverbialis jelentése nem valami alkalmi, mellékes vonása a tönek, hanem ugyanúgy lényegi, belső, mint a pronominális jelentés. S ezt én nem úgy értem, hogy az egyik mondatban tisztán pronominális, a másikban tisztán adverbialis jellege volt, hanem minden mondatban a kettőnek egyfajta szétválaszthatatlan egysége nyilvánult meg. Ha ezt egyáltalán érzékeltetni és érzékelni lehet a nyelvi fejlettség mai szintjén, akkor valahogy így próbálnám meg egy ősi „Zeigwort” bemutatását: *to!* 'az-ott-ni' vagy 'ott-az-ni'. Talán a régi viszonyok maradványa az, hogy a mutató névmások a mai napig is kifejeznek bizonyos térbeli szituálást is: finn *tuo* 'az (ott)', noha a *tuo* ma már egyértelműen névmás. Ezzel teljesen párhuzamosan a nevezőszavak (Nennwörter) vagy más néven nomen-verbumok esetében sem lehetett mondatonként elkülöníteni az igei, ill. névszói jelleget. Más terminusokat használva BALÁZS is ilyesfélét állít (i. m. 104–5) „... a fogalomszók jelölési értékét explicit formában már a nyelvfejlődés kezdeti szakaszaiban is csupán a mutatószók determinálhatták mint értelmezők. Ezzel szemben bármiféle, s így természetesen névmási jelzője is csupán a már differenciálódott, s az ősi, egységes fogalomszói osztályból kivált névszóknak lehettek.” Ma, de még az uráli korban sem beszélhetünk ige-névszókról (v. ö. pl. HAJDÚ, Bevezetés... 60),

hiszen egy-egy konkrét beszédhelyzetben az ún. nomen-verbum vagy csak nomen, vagy csak verbum. De ez többek között azért van így, mert kialakult a névszó- és igeragozás, s egyes ragok csak névszóhoz, mások csak igehez járulhatnak, bár olyanok is akadnak, amelyek mindkettőhöz. A magyar *les* szó lehet ige is, névszó is, de a *lesben* csak névszó, a *lesel* csak ige. A prefixiók korában azonban a két szófaj minden bizonnyal elkülöníthetetlenül egybeolvadt. Hogy a finn *tuule-* szó előzményének egy-egy felhasználása '(a szél) fúj' vagy 'szél (van)' kifejezéssel fordítható-e jobban, arról meddő dolog lenne vitatkozni.

De mindez nem is tartozik szorosan a tárgyhoz, térjünk hát vissza a mutatószavakhoz! Ha föltennénk, hogy már a legősibb időkben is voltak tisztán adverbialis mutatószók, akkor — azt hiszem — a deklináció keletkezésének kérdését is minden további nélkül megoldottnak tekinthetnénk, hiszen mi sem volna természetesebb, mint egy ilyesféle fejlődést rekonstruálni: **kota* 'ház' + **na* 'ott' → **kotana* 'háznál, házban stb.'. Az ilyen vagy másfajta közvetlen agglutináció lehetőségét már nagyon korán, még BOPP idejében fölvetették, de a későbbi kutatások a föltevést nemigen igazolták. Ellene mondana egy ilyen föltevésnek az is, hogy pl. az uráli nyelvek „tisztá” adverbiumai világosan két részre bonthatók, s az adverbialis jelentés a második elemnek tulajdonítható: magy. *i-tt*, *o-tt*, finn *sie-lla*, *tuo-lla*, *si-nne* stb. Az osztják *tam-tom* 'ez-az' és 'ide-oda'-féle adatok azt mutatják, hogy a mutatószavak még akkor is összetett, névmási-határozószói jellegűek maradtak, amikor két szótagosra bővültek ki.

Ez volt tehát cikkem egyik mondanivalója: a mutatószavak pronomino-adverbialis jellegének a hangsúlyozása. Ebből egyenesen következik, hogy a névmások és névmásképzők, a határozószók és a határozóragok kialakulási folyamatát nem adaptációnak, hanem differenciálódásnak nevezem.

Eltértem BALÁZStól eme differenciálódás magyarázatában is. BALÁZS föltevéséből az következik, hogy előbb alakult ki az ige és a névszó, s csak később, ennek hatására a névmás és a határozószó. Ezzel szemben én úgy látom, hogy előbb alakult ki a névmás és a határozószó, a határozóragok, s csak később különült el az ige és a névszó.

Hogy a ragok kialakulása megelőzte az igenévszók (nevezőszók) differenciálódását, azt már akkor is valószínűnek tartottam, amikor még nem foglalkoztam részletesebben a határozóragok eredetének kérdésével. MÉSZÖLY (Nyelvtörténeti fejtegetések 67–84, 90–112), HAJDÚ (In memoriam Gedeon Mészöly 119–131) és NYÍRI (NéprNyelvtud. IX, 23–28) véleményem szerint meggyőzően kimutatták, hogy több nyelvben is az egyszerű igetőhöz járuló határozórag szolgál igenevek képzésére.

Helyesen látja BÁRCZI és D. BARTHA KATALIN (A magyar szóképzés története 93) — akik különben nem fogadják el pl. MÉSZÖLY magyarázatát a *-ni* főnévi igenévképző eredetéről —, hogy ha egy igenévképzőt azonosítanak egy

(egyszerű vagy összetett) határozóraggal, akkor azzal azt is állítjuk, hogy a kérdéses ige- és névszóalakok még a nomen-verbumok korában, azaz az -ige és a névszó elkülönülése előtt alakultak ki. Nincs szándékomban ismertetni az említett tanulmányok gondolatmenetét, csupán azt ismételtem meg röviden, hogy milyen következtetéseket vontam le Mészöly, Hajdú és Nyíri írásaiból a primér határozóragok keletkezésére.

Hajdú a szamojédból, a ketből és a jukagirból hoz példákat arra, hogy az ige- és névszóalakokat vesz föl. Ezek szerint föltehető, hogy a határozóragok más nyelvcsaládokban is előbb alakultak ki, mint ahogy az ige- és névszók elkülönültek. Ha ez így van, akkor viszont más magyarázatot kell keresnünk a ragok kialakulására.

Mielőtt magyarázat-kísérletemre rátérnék, fölidézem Balázs két tételét. Balázs többek között a következőket állítja: 1. A kérdő- és mutatónévmások egymással szoros kapcsolatban fejlődnek; 2. A főnevek határozóragjai nem a főneveken keletkeztek, hanem a határozószókon jelennek meg először. Balázs elsőnek említett megállapításáról fentebb már szóltam, a másodikról nem beszélek részletesebben, csupán arra utalok, hogy ez a gondolat már Balázs előtt is fölmerült, például Berrárnál (Nyelvtud. Ért. 13), akit Balázs idéz is.

E két tétel következetes érvényesítésével próbálkoztam magyarázatomban. Balázs szerint a fejlődés valahogy így történt. Először a kérdőszavaké volt a döntő szerep, azok hatására kombinálódtak egymással a mutatószói tövek, majd a nevezőszók váltak a fejlettebbé, a meghatározó tényezővé, még a mutatószók előtt differenciálódtak, s előidézték a névmások és a határozószók elkülönülését. Aztán ismét a névmásoké lett a „kezdemenyező szerep”, kialakultak rajtuk a határozóragok, s ezek terjedtek róluk a névszókra. Önmagában véve nincs abban semmi eleve elvetendő, hogy Balázs magyarázata értelmében a nyelvi fejlődés, differenciálódás során a szófajoknak, szavaknak hol az egyik, hol a másik csoportja vált a fejlődést meghatározó faktorrá, azonban bizonyos nyelvi tények, amelyekről Mészöly, Hajdú és Nyíri nyomán fentebb egészen röviden már szóltam, nehezen hozhatók összhangba e magyarázattal. Megítélésem szerint ezek az ellentmondások kiküszöbölődnek, ha magyarázatunkban abból indulunk ki, hogy mindvégig a mutatószavakban jelentkeztek a legfontosabb újítások. Nem tudnám bizonyítani, de úgy látom, hogy a rámutató, térbeli tájékozódást elősegítő mutatószói szófaj egyébként is ősből a fogalmi gondolkodáshoz kapcsolódó nevezőszói szófajnál. Ha pedig ez így lenne, akkor egészen természetes arra következtetni, hogy eme legősibb szófaj differenciálódása is előbb történt meg.

Megállapításaink szerint tehát számos nyelvi tény arra enged következtetni, hogy a mutatószavaknak névmásokra és határozószókra való differenciálódása megelőzte az ige- és névszók kialakulását. Miért és hogyan differenciálódhattak a mutatószavak? Abból indulok ki, amit már Balázs is leszögezett: a kérdőszó-

vak és mutatószavak (nem akarok névmásokat írni) szoros kapcsolatából, viselkedésük, felépítésük eredeti azonosságából.

Ma a mutató- és kérdőnévmások, a határozószók (*itt, ott*) és kérdőszók (*hol?*) között van egy lényeges különbség: a mutatónévmásoknál és a határozószóknál megvan a közelre és távolra mutató (*ez, az, ilyen, olyan, itt, ott*), a kérdőszavaknál nincs meg (*hol?, ki?*). Közismert, hogy a közelre mutató palatális, a távolra mutató pedig veláris hangrendű szavakkal történik a legtöbb uráli nyelvben. Ez a jelenség nem az uráli nyelvek specialitása. WUNDT (Völkerpsychologie I/1, 345) rámutat arra, hogy a névmások ilyenféle megoszlása eléggé általános a különféle nyelvekben.

Van-e okunk föltételezni, hogy a kérdő- és mutatószavak a közelre és távolra mutatóban is megegyeztek valamikor egymással? Bizonyos körülmények arra engednek következtetni, hogy igen. Megfigyelhető ugyanis, hogy az uráli nyelvek többségében a személyre, (dologra) vonatkozó kérdés magas, a helyviszonyra utaló pedig mély hangú kérdőszóval történik: magyar *ki* — *hol*; finn *ken* 'ki' — *kun* 'amikor', *kussa* 'hol', *kusta* 'honnan', *kuhun(ka)* 'hová', *kuinka* 'hogyan' (a mélyhangú szavak a *kun*, *kuinka* kivételével régies és irodalmi nyelvi szavak — v. ö. Nykysuomen sanakirja); észt *kes* 'ki' — *kus* 'hol', *kuhu* 'hová', *kust* 'honnan', *kuidas* 'hogyan', *kunas* 'mikor'; lapp (ITKONEN, Chresth.) *gī*, *gi* 'wer, welcher' — *gosá* 'wohin', *gost* 'wo, woher', *goggo* 'welchen Weg entlang', *govt* 'wie'; mordvin (PAASONEN, Chresth.) *ki*, *kije* 'wer' — *koso* 'wo', *kosto* 'woher', *kozo* 'wohin', *kov*, *koŋ* 'wohin'; cseremis (WICHMANN, Chresth.) *kū*, *kō*, *ke* 'wer' — *kuštā* 'wo', *kuškā* 'wohin', (Russko-marijskij slovar) *кушеч* 'откуда', *kuže* 'wie', *kunam* 'wann'; votják (FUCHS, Chresth.) *kin* 'wer' — *kiŋin* 'wo', *kiŋsi* 'wohin', *kitiš* 'woher', *kijži* 'wie', *ku* 'wann'; zürjén (WICHMANN-UOTILA) *kin*, *kiñ* 'wer' — *ken* 'wo', *kiŋše* 'wohin', *kjś* 'woher', *kjdz* 'wie'; vogul (KÁLMÁN, Chresth.) *χōŋχa* 'ki' — *χōt* 'hol', *χotal* 'hová', *χotal* 'honnan', *χumle* 'hogyan'; osztják (Terjěškin) *koji* 'кто' — *koŋkā* 'где', *kōlāpa* 'куда', *kōltaŋnam* 'откуда', *kuntā* 'когда'; nyenyec (Russko-neneckij slovar) *хибя* 'кто' — *хуня*, *ханя* 'куда', *хуна*, *хуняна*, *ханяна* 'где', *ханяд* 'откуда', *ханзер* 'как'; enyec (CASTRÉN) *sie*, *sio* (< *kij-) 'wer' — *kū* 'wohin', *kokohone* 'wo', *kudo*, *kuro*, *kokohoro* 'woher', *kune* 'wann'; nganaszan (CASTRÉN) *sele* (< *kij-) 'wer' — *kunijān* 'wohin', *kuninu* 'wo', *kunida* 'woher', *kanan* 'wann'; szelkup (CASTRÉN) *kud* 'wer' — *ku*, *kaind* 'wohin', *kun*, *kaigan* 'wo, von wo', *kušagan* 'wann'; kamassz (DONNER—JOKI) *šind* (< *kij-) 'wer' — *giŋen*, *kijen*, *gi'n*, *giŋen*, *gir* 'wo', *gi're* 'wohin', *gi'i* 'woher', *kade* 'wie', *kuŋmen* 'wieviel', *kāmēn* 'wann'; kojbál (SPASSKIJ—POTAPOV) *семь* 'кто' — *кудэгань* 'где', *кудырь* 'куда', *кудэда* (?) 'откуда', *камень* 'когда'; motor (SPASSKIJ—POTAPOV) *кымь* 'кто' — *куна* 'где', *кунá* 'куда', *куй* 'откуда', *кагонь* 'когда'.

A felsorolt adatok alapján a kérdőszótövek uráli alakját meglehetősen nagy valószínűséggel a következőképpen rekonstruálhatjuk: pronominalis kérdőszótó:

kə-, adverbialis kérdőszótő: *kə-*. A vogul és osztják kérdőszók nem illenek be a sorba, mert ott a személyre történő kérdés is mélyhangú szóval történik. De ha a többi nyolc finnugor nyelv. közöttük a magyar alapján az ősi obi-ugorig is *kü-* ~ *kə-* párt teszünk fel, akkor semmiben sem vétünk az összehasonlító nyelvészet játékszabályai ellen. Ugyanez vonatkozik az egy-két problematikus szamojéd szóalakra is.

Egy-két nyelvben a magashangú pronominalis kérdőszó mellett van mélyhangú is: finn *kuka* 'ki', cseremisz *kuðə* 'wer, welcher'. A vogul-osztják viszonyokat talán úgy lehet megmagyarázni, ha fölteszük, hogy ott is volt a 'ki?' jelentésű kérdőszónak mélyhangú párja is, amely idővel kiszorította a magashangút.

Ezeknek az adatoknak az alapján a következő módon kíséreltem meg magyarázatot adni az ősi mutatószói szófaj differenciálódására, a névmások és a határozók (s rajtuk az ősi határozóragok) kialakulására. Valamikor a kérdőszavaknál is meglehetett a közelre és a távolra mutató, viszont nem voltak külön pronominalis és külön adverbialis interrogatívumok. Mivel azonban a közelben levő személyek (tárgyak) térbeli helyzete az ember számára általában világos volt, a közelre vonatkozó kérdésekben előtérbe került, majd kizárólagossá lett a kineműség, mineműség tudakolása. A közelre irányuló összetett kérdés átalakult a személyre (dologra) irányuló kérdéssé. Kialakult a kérdő pronomén, rajta a névmásképző, s a reá adott összetett válaszokban a mutató névmás is. A mélyhangú kérdőszó ezzel párhuzamosan adverbialis kérdéssé vált, s a válaszokban megjelentek az első határozószók. A kérdésben és a válaszban egyaránt létrejöttek a határozóragok. Ez logikus, hiszen a távoli, sokszor nem is látott, talán éppen keresett személyre, dologra nyilván távolra utaló kérdőszóval kérdeztek. Néha távolra utalásnál is előtérbe kerülhetett a *ki?*, *mi?* problémája, ezt az igényt elégítették ki a szórványosan jelentkező mélyhangú pronominalis kérdőszavak. Az elkülönülést kiváltó, a legfontosabb tényező azonban a közelre vonatkozó kérdőszavak viselkedése volt, amelyek — s ez összhangban van föltevésünkkel — mind névmási jellegűvé váltak, hiszen közelre utalásnál nyilván mindig az illető kiléte volt kérdéses.

SAUVAGEOT „ismertetése” mindezt így adja vissza: „... les formes en voyelle claire ont fini, nous dit-on, par désigner des personnes et les autres des objets ou des êtres extrahumains, etc. L'interrogatif en question aurait comporté un *-n* qui aurait été par la suite interprété comme une désinence indiquant le locatif”.

A „Szamojéd névutók” című rövid írásom vitatott tételeinek ezzel a végére is értünk. Láthattuk, hogy SAUVAGEOT sem azt nem értette meg, amit a *nā-* névutócsalád eredetéről mondtam, sem azt, amit a határozóragok keletkezésével kapcsolatban fölvettem. A fő kérdéseken kívül SAUVAGEOT azonban még néhány mellékes problémához is hozzászól. Lássuk hát ezeket is!

Kifogásolja a recenzens, (1) hogy paleolingvisztikai fejtegetéseim során összekapcsolom az azonos mássalhangzókat, de más magánhangzókat tartalmazó név-

mástöveket, továbbá (2), hogy az összetett névmások második elemét (képzőjét) azonosítom egyéb névmások első szótagi elemével. Ez a kifogás egészen természetes SAUVAGEOT részéről: ha valaki elvben elutasítja a nyelv őstörténetével való foglalkozást, nyilván nem fog egyetérteni az ott alkalmazott módszerekkel sem. Az általam alkalmazott módszer azonban nem az én találmányom. Több esetben éltek vele már mások is előttem.

Ami SAUVAGEOT első megjegyzését illeti, már csak azért is helyes a ragok névmási eredetét vizsgálva összekapcsolni a magas és mély hangrendű névmáspárokat, mert a primér ragok mai hangalakjából ítélve (pl. finn *-na*, *-nä*; *-ta*, *-tä*) maguk az első ragok is általában két, egy palatális és egy veláris hangrendű, alakban fordultak elő. Magát a magánhangzoharmóniát is uráli eredetűnek tartják, így az első ragok — amennyiben volt magánhangzójuk — már ebből kifolyólag is szükségképpen kétalakúak voltak.

A korábbi módszerektől — ismétlem — semmiben sem tértem el. Ami új és talán szokatlan volt, az az, hogy a fönntemlített módszereket a kérdő és mutató névmásokra egyaránt alkalmaztam, holott eddig inkább csak a mutató névmásoknál volt divatban. Hogy ezt miért tettem, azt fönntebb már igyekeztem megindokolni. Végezetül még egy idevonatkozó rövid megjegyzés. Hogy a közelre és távolra mutató palatális-veláris szópárokat megelőzte-e egy differenciálatlan jelentésű, egyszerűen csak rámutató szerepű, egységes hangalakú szó, az az adott probléma vizsgálatánál teljesen mellékes. Cikkem egy mondattöredékében ugyanis utaltam arra, hogy ezt elképzelhetőnek tartom. Most sem látom lehetetlennek.

Ami most már SAUVAGEOT második megjegyzését illeti (összetett névmások!), hadd hivatkozzam arra, hogy már BUDENZ is azonosította pl. a cseremisiz *tudo* 'az', *tide* 'ez' névmások második tagját az első szótagban álló névmástővel. (Ugor Alaktani 289). LEHTISALO (SUST. LXXII, 390) az uráli névmásképzőről írva megjegyzi, hogy vannak esetek, amikor a képzett névmás inkább összetett névmás benyomását kelti. Hasonlóképpen magyarázza FINCZICZKY (NyK. XLVIII, 380) a vog. É. *tati* 'az' stb. névmásokat. Az indoeurópai nyelvekre áttérve utalhatunk BRUGMANN értekezésére (Die Demonstrativpronomina der indogermanischen Sprachen. Lipcse 1904), melyben sehol sem beszél névmásképzőkről. Így szerinte a görög *κεῖνος*, az óizlandi *hinn* és *hánn*, az ír *cian*-félék *-n* eleme „ist kaum zu trennen von dem Jener-Demonstrativum, das im Griechischen durch *ενη* 'der dritte Tag', ursprünglich 'jener Tag', im Germanischen durch ahd. oberd. *ener* 'jener', áisl. *enn*, *inn* 'der' (ursprünglich 'jener'), ausserhalb dieser Sprachen besonders deutlich durch lit. *añs*, aksl. *onъ* 'jener' vertreten ist" (54. l.). Ugyanígy szerinte az ófelnémet *iener* 'jener', továbbá az újfelnémet és svájci *dana* 'jener' az *-n* névmásnak az **i-*, **io-* és **to-* névmásokhoz való csatlakozásával jött létre. (vö. még BALÁZS, i. m. 89 kk.).

Amikor tehát összetett névmásokat elemeikre bontottam, és az azonos mássalhangzót tartalmazókat egymással összefüggésbe hoztam, semmiféle új módszert nem vezettem be.

Tovább olvasva az ismertetést, a következő kategórikus kijelentést találjuk (240 l.): „Seulement il est manifeste qu'en finnois, *ku-* de *kuka* n'a jamais eu d'-n.” Ez persze teljesen nyilvánvaló egészen addig, amíg elő nem veszünk valami kézikönyvet, mert akkor meglepetéssel látjuk, hogy az, aminek recenszensünk szerint még a múltban sem lett volna szabad léteznie, az a nyelvjárásokban ma is megvan. Elavult szóként benne van a finn nyelv nagy szótárában, a Nykysuomen Sanakirjában is: „*kun*⁺ rel.-pron:n tapaan, ilman tempor. vivahdusta; Täällä on yksi herra, *kun* (= joka) haluaisi tavata rovestia”. Nagy névmástanulmányában Ojansuu is részletesen ír róla. (Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia 30–31): „*kuka* pronominin rinnalla on vielä kantasuomessa esiintynyt myös *kun, resp. **kun̄ka* (tai *kon, **kon̄ka*), gen. *kunen (*konen). Tästä pronominista voi itämerensuom. taholta esittää seuraavat todisteet... 3. Suomen länsimurteissa käytetään laajalta sanaa *kun* (*kon*) relatiivipronominina, kuitenkin ainoastaan yksikön ja monikon nominatiivina.” Meg kell jegyezni, hogy a finn etimológiai szótár is (SKES) s. v. *ku-* azonosnak tartja a *kuka* 'ki?' és a *kun* 'amikor' szavak *ku-* tövét. Tehát a „*ku-* de *kuka*” a SKES. szerint is fölvesz *-n* végződést. De térjünk át a következő „bíráló” észrevételre.

Cikkemben (35. l.) azt is állítottam, hogy az ősi határozószók között a 'honnan?' kérdésre felelők gyakran másodlagosak, amennyiben lativusi vagy locativusi alakból vannak képezve egy ablativusraggal: *be*, *bent*: *bentről*; *le*, *lent*: *lentről* stb. Más nyelvi példákat is hoztam, s azt a következtetést vontam le, hogy a tartam- és vég-határozók a nyelvi fejlődés korai szakaszaiban fontosabbak voltak, mint az előzményhatározók. Azt állítottam, hogy az ablativusból nem jöttek létre másodlagos képződmények. SAUVAGEOT persze mindjárt ellenpéldákkal szolgál: *hazulról*, *alulról*, *felülről*, *belülről*. Csakhogy éppen az alapvető különbséget, a lényeget nem veszi észre, azt tudniillik, hogy én olyan szavakról beszéltem, amelyekben két különböző irányrag tevődik össze, s ezek közül mindig az ablativusi a második, a másodlagos. Az ő példáiban viszont két azonos irányt jelölő (ablativusi) rag kapcsolódik össze, s így adatai semmiképpen nem alkalmasak föltevésem cáfolására. Az lenne a cáfolat, ha ablativusi rag után jönne locativus- vagy lativusrag. Az *alulra*, *felülre*, *hazulra* stb. szavakban — mint az *alul*, *felül*, *hol?* stb. esetében is — az *l* locativusi értékben áll.

Az ismertetésnek egy hosszabb szakaszát SAUVAGEOT a magyar *-tól*, *-től* rag etimológiájának szenteli, azzal a bevezetéssel, hogy e rag hagyományos etimológiája ellenvetésre készlet magyarázatommal szemben. Én azonban sehol sem tagadtam, hogy főnevekből névutók, majd határozóragok lehetnek. S a cikkemben kifejtettek is attól még helyesnek bizonyulhatnak, hogy a *-tól*, *-től* ragban egy

'tő' jelentésű főnév rejlik, miképpen azt általában fölteszik. A *tő* főnévvel, ill. a *-tól, -től* raggal kapcsolatban fölvetett ötletemnek egyébként nem tulajdonítottam különösebb jelentőséget, s ez abból is látható, hogy azt a következő szavakkal vezettem be: „Végezetül egy rövid kitérés”. Ezzel most nem a fölvetett gondolatot akarom visszavonni, hanem csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy a *-tól, -től* rag eredete ebben az összefüggésben nem döntő. Írásom alcíme is ez volt: „A primér ragok eredetének kérdéséhez”. A *-tól, -től* pedig nem primér rag.

Utolsó kifogását SAUVAGEOT „Ce qui est plus irritant” (241. l.) szavakkal vezeti be. Vajon mi irritálhatja annyira a recenzenst? Egy két és fél soros lábjegyzet. Azt véli kiolvasni belőle, hogy véleményem szerint az indoeurópai nyelvek nem tudják kifejezni az ablativusi viszonyítást. „Cáfolatomra” említi a *je viens de Paris*-féle kifejezéseket, ahol a legvilágosabban ki van fejezve az ablativus. Vajon csakugyan nem vette észre a kritikus, hogy a megbírált szerző többször hivatkozik indoeurópai nyelveken írt munkákra, melyeket föltehetőleg olvasott is, s így nyilván tudja, hogy a francia *dé*, az angol *of*, a német *von, aus*, az orosz *om* stb. ablativusi viszonyt fejez ki. De különben magából a lábjegyzetből is világosan kitűnik, hogy másról van szó: arról, hogy — szemben pl. az uráli nyelvekkel — az indoeurópai nyelvek az ablativusi viszony jelölésében gyakran körülírásra vannak utalva, pl. francia *sous* 'alá, alatt', de *de dessous* 'alól' stb. S amikor az uralisták azt szokták emlegetni, hogy az uráli nyelvekre jellemző az irányhármasság, akkor alighanem ők is erre gondoltak, s nem arra, hogy azok a nyelvek, amelyekre nem jellemző ez a hármasság, ne tudnák kifejezni valamelyiket a három közül (vö. KLEMM, MNy. XVIII, 14; ZSIRAI, Finnugor rokonságunk 62; FOKOS, Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft 84; RAVILA COLLINDER CompGramm.-jében 247 stb.).

Befejezésül csak annyit szeretnék még megjegyezni, hogy mindig nagy érdeklődéssel olvasom SAUVAGEOT kritikáit, s ilyen irányú tevékenységét nagyon hasznosnak, eredményesnek tartom. A nyelvtudomány széles területeit átfogó kritikai tevékenységére a problémák alapos értése, világos kifejtése a jellemző. Személyekre való tekintet nélkül — olykor éles bíráló hangon — mutat rá az ismertetett művek vitatható pontjaira. Kár, hogy a paleolingvisztika művelését nem tartja tudományos feladatnak, s hogy ennek következtében ilyen tárgyú kritikái nem mindig adnak reális képet a recenzált írásokról.

„DÉMONSTRATIVE” OU „DÉMONSTRATIVE?”

von

TIBOR MIKOLA

Der Verfasser untersucht den Entstehungsprozess der primären Kasusuffixe aus Demonstrativpronomina und bringt weitere Argumente für seine Hypothese, die er früher in *Néprajz és Nyelvtudomány X* (S. 29-38) dargelegt hat.

EGY BŐSÉGVARÁZSLÓ RÍTUS ELTERJEDÉSE A DÉL-ALFÖLDÖN (GURÁSZTAEVÉS — BORNÝÚKERESZTELÉS)

FERENCZI IMRE

I.

Tervmunka programjaként két irányban végzek néprajzi (folklorisztikai) kutatást a Dél-Alföld területén.¹ Egyrészt a gazdasági-társadalmi átalakulásnak a család-, a foglalkozás- és a hagyományos műveltség-struktúrára gyakorolt hatását vizsgálom néhány agrárjellegű és a városhoz való viszonyában egymástól különböző községben,² másrészt regionális folklorisztikai felmérésen munkálkodom. Közleményem ehhez az utóbbi program-részhez kapcsolódik, ezért helyénvaló rövid tájékoztatást adni e felmérés céljáról.

A regionális munkát elsősorban a próbagyűjtések alapján kiválasztott, s az Alföld folklorisztikai jellemzéséhez fontosnak tartott néphit-elemek és népszokások, színjátszó és dramatikus jellegű hagyományok, valamint a kispika körébe sorolható alkotások — monda, legenda, anékdota, vicc és visszaemlékezés — regisztrálására irányul. További célunk az, hogy rámutassunk a szóbanforgó hagyományok funkciójában különböző — stagnáló és dinamikus — rétegeire, az archaikus formák és az átalakult társadalmi-műveltségi viszonyokhoz formálódott, valamint a merőben új szükségletekből keletkezett szokások stb. eltérő helyzetére és egymáshoz való viszonyára. Azt a bonyolult folyamatot követjük, amely a falvak és a jobbára agrár bázisú kisvárosok mai lakosságának a társadalmi tudatában és műveltségi helyzetében mutatkozik. Természetesen nem mondunk le arról az igényről, hogy feltárjuk a vizsgált folklorisztikai jelenségek geneziséét, mélyebb történeti gyökerét.

Vizsgálatunk szükségképpen kapcsolódik a Nagy Magyar Alföldön folyó hasonló jellegű kutatásokhoz.³ Szerencsés körülmény, hogy Szeged népe és az itteni kirajzású falvak hagyománya folklorisztikailag is alaposan feltárt.⁴ Ez több szempontból megkönnyíti tervezett célunk megvalósítását.

Az eddig közreadott gyűjteményekből, tanulmányokból és apróbb közlésekből is kitűnik, hogy a gyűjtési programunkba felvett hagyományok javarészt túlmutatnak a Dél-Alföldön. Az eddig feljegyzett és hangszalagon rögzített újabb adataink szintén ezt igazolják. Regionális felmérésük mégsem haszontalan. Egyrészt azért, mert hozzásegít az Alföld egészének alaposabb folklorisztikai jellemzéséhez, másrészt pedig módot ad a lokális színeződés, a kisebb-nagyobb helyi eltérés felismerésére. Ez az árnyalati, olykor markáns különbség egyikszér a lakosság nemzetiségi

összetételének vagy felekezeti tagoltságának, másszor az ország különböző vidékéről áttelepült jász, kun, palóc stb. népcsoportok otthonról hozott szellemi örökségének⁵ tulajdonítható. Ugyanakkor lényeges feladatunk a tipikus dél-alföldi vagy azon belül kialakult békési, csongrádi, csanádi, Duna–Tisza közí stb. hagyománykörök megrajzolása.

Fölöttébb tanulságos, hogy miképpen őrződött meg és mennyiben módosult az itt élő nemzetiségek (szlovák, román, szerb, német és cigány) idehozott hagyománya,⁶ nemkülönben az, hogy mit vettek át tőlünk, s mivel gazdagították a magyar folklórt. Érdemes megvizsgálni, hogy a bilingvis vagy trilingvis közösségekben miképpen alakult a különböző nemzetiségek egymáshoz való viszonya. Hol, mely területeken és mennyiben következett be kölcsönhatás vagy elzárkózás. Eddigi megfigyeléseink alapján is megállapítható, hogy pl. a magyar-szerb-román nemzeti-ségű közösségben az egy felekezethez (görögkeleti) tartozó román és szerb lakosok között nagyobb volt a kölcsönhatás lehetősége. Nem mellékes körülmény az sem, hogy az együttélés folyamán létrejött a sajátosan új, közös hagyomány, amely a fokozatos kiegyenlítődést segítette. Ebben a nivellálódásban azonban nemcsak a sorsközösség, a hasonló élményalap játszott szerepet, hanem az az archaikus hagyományréteg is, amely már a hódoltság előtt európai, de legalább is délkelet-európai elterjedtségnek örvendhetett. Ebből következően sok archaikus dél-alföldi szokás, amelynek határozott analógiái fellelhetők a Balkánon, nem feltétlenül tekinthető interetnikus vagy intraetnikus kapcsolat eredményének. Ezek esetében a nagyobb hatósugarú és történetileg mélyebb összefüggés feltárásával juthatunk helyes következtetésre.⁷

Mindent összevetve TÁLASI ISTVÁNNak a negyed százada leírt sorai területünket és problémakörünket nézve is mindmáig helytállóak. Ezt írta programadó cikke bevezetőjében: „Amikor felmerül annak szüksége, hogy az Alföld néprajzi kérdéseit és feladatait boncolgassuk, csaknem olyan nehézségek előtt állunk, mintha az egész magyar néprajz vajdó kérdéseit és problémáit vennénk sorra azzal az elhatározással, hogy azokra feleletet adjunk és homályos részleteiben megnyugtató világosságot teremtsünk. Kevés kivétellel minden itt felbukkanó gondolat a magyar néprajz egész területére vonatkozólag is felmerül, legfeljebb egyik-másik esetben fokozottabb táji kíváncsisággal.”⁸ Tegyük hozzá, hogy a Dél-Alföld, de az Alföld számos folklorisztikai problémájára csak akkor adhatunk megfelelő választ, ha a Kárpát medencében történt letelepedésünk után végbement műveltségváltó és európaizálódó folyamat elemzésében kellő figyelmet szentelünk a déli-északi irányú kulturális áramlatnak. Különösen érdekelhet bennünket az az ősi műveltségi réteg, amelyet a délkelet-európai kutatás antik örökségnek tekint a Balkán népi kultúrájában.⁹

Ezúttal a kisparaszti életformával, közelebből a jószágtartással kapcsolatos egyik archaikus szokás alföldi elterjedéséhez szolgáltatunk adatokat, amelyek

ugyanakkor lehetőséget adnak arra, hogy a terminológia és a rítus mágikus funkciója alapján a távolabbi idő- és térbeli összefüggéseket is érzékeltessük.

II.

Országszerte,¹⁰ így a Dél-Alföldön is számtalan olyan rontó- és elhárító varázslatot ismernek, amely a korábbi hiedelem szerint jó vagy rossz irányban befolyásolta a jószág hasznát, a tehén, juh, kecske tejhozamát. Hasonló a helyzet a szomszéd népek körében is.¹¹ E hiedelmek sajátos csoportja, amely a tehén borjázása utáni *első tej* felhasználásához fűződik. A Magyarország Néprajza IV. kötetében¹² erről a következőket olvashatjuk: „Az első pár napi tej a „fecstej”; ebből az első fejésnek egy részét a tehénnel megittatják, más részét hátára kenik, de a csirkék eledelébe is kevernek belőle. Hevesben ezt a fecstejet a szomszéd gyermekekkel itatják meg s amikor megitták, a gazdaasszony hirtelen lelocsolja őket, hogy tehenének sok és jó teje legyen; az Alföldön a szegényeknek adják. Harmadnap van az első igazi fejés: keresztülköpnek a tehén fején, aztán meztelenül ülnek a tehén mellé. Ezt a fejést megfőzik és a főzés közben összement túrós tejnek a „gulásztá”-nak elfogyasztására a szomszédokat is meghívják; evés után mindenki vizet locsol az istálló ereszére, hogy tehenének bőven legyen teje.”

A Hevesből említett szokás¹³ párhuzamai megtalálhatók a Dél-Alföldön, és nyomon követhetők észak és északkelet felé.¹⁴ Az alábbiakban az elmúlt években följegyzett és hangszalagra vett adataimat ismertetem. Mellettük azokat is közlöm, amelyek többé-kevésbé egyeznek a fentebb idézett szokásokkal. A felsorolásnál a korábbi megyebeosztáshoz igazodom.

A) CSONGRÁD MEGYE:

1. *Tápe*: a) „Na most a családoKnál röndszörint vót tehén. Igen ritka ház vót a régebbi üdőbe, hogy öt, hat, hét, nyóc tehén is nem vót. Az ritka ház vót. Egy, kettővel nem keztek el abba az üdőbe. Na, osztán, hogy így nevezték aszt, hogy az *első tejnél*, kifejésnél stb. — hát nem az első vót az éppen, mer kifejték, meg a bornyú kiszópta. De a gyerökök mégis, a szomszéd gyerökök összegyűttek, osztán így nevezték aszt, hogy *kurácsás tejet* főzünk a gyerököknek. Mert tuggya, az olyan vót még akkor, hogy ahogy asz' melegítették föl, az túrússá vált. Úgy, hogy vótak ekkora turúdarabok benne ë! Mőgaludt mingyá túrúnak, abba a meleg vízbe. A gyerökök mög hát örűtek neki: huuj! túró, mög ez, mög az! Kenyeret is aprítottak bele stb. Akkó vót nyóc-tíz gyerök is a házná. Így összegyűttek a szomszéd gyerökök is. Oszt akkor ezek meg örvendöztek nagyon benne, hogy micsoda kurács tejet ögyünk! Abba az üdőbe ez vót ennek a módja.”

Közbeszólás: „És locsoltuk annak a kisgyerököknek a fejét.”

Folytatás: „Osztán körbeültek — tuggya. Egy nagy gyékény ponyvát léterítették. Körbeültek, körülfogták a tálat, oszt akkor a pohárral, vagy amivel, avval, a gyerököknek egy kis vizet a fejükre locsoltak: majd több teje lösz a tehénnek.”

Közbeszólás: „Csak mikó mán mögötték, na, aszongya az öreg néni: mögöt-tétök a tejet? Aszongya: kértök-ë még? Nem, nem kérünk mán. Na, akkor fogta a — mit tudom én — kis kantát, oszt mindegyiket végig lölöcsolta. Csöpögött ott elől a víz rúluk. Aszonták, hogy sok teje lögyön a tehénnek. Asztán elmöntek a gyerökök.”¹⁵

b) „Az első tejet, *kurácás tejet* némely tápaiak a tehén hátgerincén, a szarvától a farkáig végigöntik.”¹⁶

2. *Kistelek*: a) „Mikor a tehén mögellött, és mikor mán az *első jó tejet* használták, akkor összehítták a szomszédbeli, meg az utcabeli gyerököket. Mindégyiknek adtak egy pohárral inni. Azért csinálták, hogy sok tejet aggyon a tehén.”

b) „Az *első jó tejből prec pitét* sütöttek. Mögkénálták belőle a vendégöket, az utcabeli és szomszédbeli emböröket, gyerököket.”¹⁷

3. *Mindszent*: „Mikor a tehén mögellött, összehítták a gyerököket *gurászdát* önni. Az *első tejet* a bornyú kiszopta. A második fejest fölfőzték, de az is olyan turússá vált. Nagy gyúrotálba vagy fazékba öntötték, és azt tötték a gyerökök elé. Körülülték. Öttek, és akkor egy vödör vízzel lőöntötték úket. Ez olyan játék.”¹⁸

B) CSANÁD MEGYE:¹⁹

1. *Maroslele*: „Ha mögellött a tehén, akkor a gyerököket összehívták *gurásztát* önni. Én is vótam *gurásztát* önni. A szomszédba mögellött a tehén. Harmadnapos ellés vót mán. Mögfejték a tehenet, és a tejet fölforralták. De még nem főtt föl, *gurászta* lött belőle. Akkor az asszony möghíttá a szomszég gyerököket: — Gyertök *gurásztát* önni!

Én is elmöntem, mint kisgyerök. A néni egy nagy tálba kidütötte a *gurásztát*, egy nagy edénybe. Létötte a konyha közepire. Mindönkinek adott egy fakanalat. Lőültünk körbe a földön a fazék körül, és úgy kanalaztuk a *gurásztát*. Akkor hirtelen lőterített bennünket egy lepedővel, és egy vödör vízzel lőöntött bennünket. Lött nagy ricsaj. Fölugrottunk, visítóztunk, kiabáltunk. Így szaladtunk el. Persze nagyon örültek ennek a házba, mert ezt möghallotta a kéménybe a boszorkány, és nem mert odamönni. Félt a nagy ricsajtól.”²⁰

2. *Óföldéak*: „Még, mint gyerök vótam, szokás vót, hogy az ellés után a tehéntől fejt jó tejből, de még nem forrt föl, *gurásztát* főztek. Ebből a *gurásztából* mög-vendégölték a gyerököket. Vendégségre hítták a szomszéd gyerököket. Cseréptálat tött lő az asszony a földre. Abba öntötte a *gurásztát*. Nyáron az udvaron, télön bent a házba. Körbeülték a gyerökök, és kanalazták. Mikor mán elfogyóba vót,

az asszony kis guráasztát csöpögtetött a gyerökökre. Nagy ujjongás lött, és ríttak is. Azt mondták, hogy annál jobb, minél jobban rínnak, mert azzal is szaporodik a tej.”²¹

3. *Szőreg*: „A múlt században Szőregen, amikor a földre tett tálból legjobban ettek a gyerekek, egy vödör vízzel leöntötték őket, hogy majd a tehénnek több teje legyen.”²²

4. *Deszk*: „*Goruševina*, amelyet akkor szoktak csinálni, amikor a tehén megellett.

Amikor három-négy napos a bornyú, akkor a háziasszony összehívja a szomszédok gyerekeit. Elmegy mindenhova, ahol gyerek van. Mondja nekik: „Aite na goruševino!” Reggel nyolc óra tájban összegyűlnek a gyerekek, nyolc-tíz gyermek. Ezek olyanok, akik még nem iskolakötelesek. A gazdasszony az udvaron leteríti a pokrócot a földre. A gyerekek letelepednek rá. A háziasszony a cseréptálba hozza a *goruševina* készítményt. Tíz-tizenöt litert. Minden gyerek kap egy-egy tányért és kanalat. Kenyeret nem adnak hozzá. A gazdasszony mindegyiknek ad a tálból. Közbe a gyerekek állandóan verik a tányért a kanállal: nagy zajt csapnak. Mikor a *goruševina* elfogyott, az asszony lepedőt borít rájuk, és egy bögréből vizet hint a fejükre. Azok meg nagy visongással elmenekülnek.”²³

5. *Klárafalva*: „Ellés után pár nappal, akiknek tehene vót, fölforralták a tejet, aztán akkó összemönt. Oszt akkó a konyha közepire lőttek egy nagy lábost, körülültették a gyerököket. Oszt azokkal ötették. Hát én mög nem öttem vóna soha! *Gurácanak* hitták ezt. Minél jobban mögvendégölték a gyerököket azzal a *guráca-tej*jel, azt a babonát tartották: annál tejesebb lősz a tehén.”

Kérdés: Nem locsolták le a gyerekeket? Válasz: Nem.²⁴

6. *Ferencszállás*:²⁵ a) „*Gurácta-ötetés*. Mikó mögvan a kisbornyú, három napra is még, akkó még nem tiszta a tej. Akkor oszt’ szoktunk fejni, akkó aszt a tejet főforraljuk. De mán az akkó még nem tiszta, akkó van belüle a *gurácta*. Olyan, mint mikor a tej összemén. Főforralni tögyük, oszt összemönt a tej. Olyan a *guráca*. Akkor összehinná a gyerököket, hetet-nyócat a közeli gyerököket. Akko oszt’ lőülnek a földre. Odatönni elébök, kanalat anni, oszt ott öszik a *guráasztát*, akkor oszt vízzel möglocsolni őket, a gyerököket, hogy sok tej lögyön, sok tejet aggyon a tehén. Hát ilyen a *guráasztá*. Akkó csivalkonnak, fölugrálnak, egyik öszik, a másik nem.”

b) „Mikor a tehén mögellött, a harmadik nap fejte mög a gazdasszony. Szokás vót, hogy ilyenkor összehitták a szomszéd gyerököket. Főmelegítette a tejet, olyan *guráca* lött belőle. Lőültette őket, elébük tőtte a tálba a *gurácat*. Biztatta a gyerököket: — Ögyetök gyerökök! Ögyetök gyerökök! Sorba ültek, és akkor vizet csöpögtetött rájuk. Nagy öröm vót ez a gyerököknek, a *gurácaövés*.”

c) „Azér vendégölték mög a gyermeköket, hogy zsíros teje lögyön a tehénnek.”

7. *Kiszombor*: „*Guráasztá övés* vagy *bornyúszentölés*: Ellés után a második vagy harmadik nap, amikor már egészségösebb a tehén teje, de még nem főtt föl,

a gazdasszony összehívta az utcabeli, környékbeli gyerököket. Nyáron az udvaron, rossz időbe a konyhába terített nekik. Lábosba adta föl az asztalra a guráasztát. Körülülték a gyerökök, és régebben kerek fakanállal kanalazták a guráasztát. Az asztalt abrosszal terítették le. Mikor javába kanalaztak, a gazdasszony lepedőt borított rájuk, és hideg vízzel lelocsolta őket. Fölugrottak, sokszor a terítéket is lerántották. A frissesség jó jel. Amilyen gyorsan ugrálnak és szaladnak a gyerökök, olyan friss lősz a bornyú. A vendégség után sokszor *citura-bálat* röndöztek. Valaki citerált, a nyóc-tizenkét éves gyerökök mög táncoltak.

Ez a szokás 18-ig rendszeresen mögvót, de azután is még sokáig.”²⁶

8. *Apátfalva*:²⁷ a) „Megellett a tehén, oszt akkor abbul a tejből beforraltak. Abbul lett a *gurács tej*, abbul a tejből. A gyerekeket leültette (a gazdasszony), egy nagy tálba beleöntötte aszt a tejet. Oszt akkor a gyerekeket körülültette. Öt, hat, hét, mikor mennyien vótak. Oszt akkor leterítette őket olyan lepedővel vagy abrosszal. Oszt akkor öntött rájuk vizet, a gyerekekre. Oszt akkor sivalkodtak, fölugráltak a *gurács tejtől*, mert ették a *gurács tejet*.”

Kérdés: A házban történt? Válasz: „A házba, persze, vagy a konyhába.” Kérdés: A házbeli gyerekek vettek részt vagy a szomszédból is voltak ott? Válasz: „Persze, mind a gyerekek, a szomszédtól is. Körülülték öten-hatan. Letették a *gurács tejet*, oszt akkor le az abrosszal, oszt akkor (a gazdasszony) leöntötte vízzel. Oszt akkor civalkodtak, oszt fölugráltak.” Kérdés: Miért csinálták ezt? Válasz: „Hát, hogy sok legyen a tehén teje.”

b) „Mikor megellett a tehén, akkor a gazdasszony összehívta a gyerekeket *gurácsat enni*. A konyhába a fődre tette le a tálát és körülülték a gyerekek. Mikor javába ettek, a gazdasszony egy köcsög vízzel leöntötte őket. *Sivalkodtak* a gyerekek, de aztán ettek tovább. Azért csinálták, hogy sok teje legyen a tehénnek.”

c) „*Gurács tejjel* megvendégelték a gyerekeket. Mink is csináltuk. Azér’ csináltuk, hogy sok teje legyen a tehénnek, meg hogy ne rontsák meg a tehenet.”

9. *Magyarcsanád*: „Szokás vót, hogy a *korjaszté*-ből megvendégelték a gyerekeket. A gazdasszony hívta össze a szomszéd gyerekeket. Evés közbe lelocsolta őket. Nagy zsvajgással felugráltak, elszaladtak. Azér csinálták ezt, hogy így sok teje lesz a tehénnek.”²⁸

10. *Csanádpalota*:²⁹ a) „Ha megellett a tehén és mán pár napos vót a bornyú, összehítták a gyerekeket *guráasztat enni*. Magam is ott vótam Szendrey Marcelléknél. Egy fazékba öntötte bele az asszony a *guráasztat*. Körülültünk. Fakanállal ettük, kanalaztuk. Egy kanna vízzel lelocsolt bennünket. Felugráltunk, visítoztunk, elszaladtunk. Azér’ csinálták, hogy jó étvágyú legyen a tehén.”

b) „Ellés után, még *gurázdás* a tej, *gurázda-főzést* csináltak. Az asszony főzte. Fogott az utcán gyerekeket. Szólt egynek-kettőnek, az meg a többieknek. Tizenöt-husz gyerek is összejött. Sok gyerek vót abba (1900 körül) az időbe. Az udvaron vagy a gangon leültek a fődre. Az asszony egy 15–20 literes cseréptálba öntötte

a *gurázdát*. Ott vótak ezek felakasztva a ház előtt. Régen fakanállal kanalazták. Körülülték a tálat, úgy ették. Az asszony egy kanta vízzel lelocsolta őket. Lett nagy rivalgás. Felugráltak és elszaladtak. Azért csinálták, hogy sok teje legyen a tehénnek.”

c) „Mink úgy csináltuk. Vót egy tehenünk, megellett. *Bornyúkeresztelőt* csináltunk. Sütöttem egy kemence turóslepényt. *Tejlevest* főztem, és megvendégeltük a gyerekeket. Jöttek az iskolából, behívtuk őket. Vagy, ha valaki erre járt, azt is. Azt tartották, hogy így hasznos lesz a tehén.”

C) BÉKÉS MEGYE:

1. *Gádosos*: „Mikor megellett a tehén, akkor a két-három napos tejet beleöntötték a *vájlingba*. Fölforralták, és *gurásztá* lett. Akkor oszt a szomszéd gyerekeket összehívta a gazdasszony, és a *vájlingon* körülültették a gyerekeket. Lehetőleg minél többet. Mikor legjavába kanalazták, leöntötték őket hideg vízzel. *Sivalkodtak*, felugráltak, és elszaladtak. Néha sorba verődtek, úgy szaladtak. Ez olyan mulatság vót, hogy sok legyen a tej.”³⁰

2. *Újkígyós*: A vízzel történő lelocsolásra vonatkozó adat szerint: „... az összehívott és megvendégelt gyerekeket fejből leöntik vele.”³¹

3. *Szeghalom*:³² a) „Mikor a bornyú megvót, majd főztek *gurásztát*. Összehívták a gyerekeket, vót sok gyerek, megvendégelték őket *gurásztá*val. Leültették körbe. A fazikba vót a *gurusztá*, azt ették.”

b) „Birkafejiskor a gomolya után maradt a savó. Felfőzték. Ebből lett a *zsenedice*. Akkor összehívták a gyerekeket. Ették a *zsenedicét*.

Adtak belőle a szomszédoknak.”

4. *Dévánnya*: „A tehén ellésekor az *első napi tejet* kiöntötték, de inkább megitták a bornyúval, vagy az anyyával, Mikor már két-három napos vót a bornyú, jobb vót a tej, *gurásztát* (*gurusztát*) főztek. Összehívták a gyerekeket, lábasba tették nekik az ételt. Körülülték, és kanállal ették. Azért csinálták, hogy több teje legyen a tehénnek.”³³

D) HAJDÚ MEGYE:³⁴

1. *Hajdúszovát*: Szokás volt, hogy a tehén ellése után a harmadik napon *gurusztát* főztek. Ebből a gazdasszony küldött a szomszédoknak. Azt tartották, hogy így több tejet ad a tehén.”³⁵

2. *Mikepércs*: Mikor a tehén megellett, akkor néhány nap múlva vagy tejet, vagy *gurásztát* küldött a gazdasszony a rokonoknak és a szomszédoknak.³⁶

3. *Vámospércs*: a) „Amikor a tehén megellett, két-három nap múlva *gurásztát* főztek. Összehívták a szomszéd gyerekeket. Egy nagy tálba öntötték ki nekik a

gurásztát. Letették a tálat a fődre, a gyerekek körülülték, és úgy kanalazták. Azt tartották, hogy így több teje lesz a tehénnek. Azért vendégelték meg a gyerekeket.”

b) „Amikor a tehén megellett, akkor főzték a *gurásztát*. Vittek belőle a szomszédoknak, bögrébe. A szomszédok meg adtak helyette korpát vagy kenyírhajat. Azér vót ez, hogy sok tejet aggyík a tehén. Egy csipet sót tettek a gurásztába, hogy meg ne rontsák a tehenet.”³⁷

E) BIHAR MEGYE:

1. *Körösszegapáti*.³⁸ a) „A kis bornyú mán három napos is vót, akkor főztük a *gurásztát*. Sok gyerek vót, a szomszéd gyerekeket mind elhívtuk, adtunk nekik *gurásztát*. Jóízűen megették. Így vót szokás abba az időbe (1945 előtt). Azt mondták, hogy több teje lesz a tehénnek.”

b) „Ha megellett a tehén, mer’ mindig vót kettő-három, hát akkor főztük a *gurásztát*. Olyan túróssá vált, még nem lehetett felforralni rendes tejnek. Küldtünk belőle a szomszédoknak. Az a mondás járta: „Ha adunk másnak, mink is kapunk istentül.”

c) „Régen a’ vót a szokás, hogy összehítták a gyerekeket *gulasztát* enni. Megellett a tehén, azután főztünk *gulasztát*. Mink úgy mondjuk inkább, *kurásztá*. Vót olyan bádogtányér, abbul ették. Nyóc-kilenc gyerek is együtt vót. Emlékszem, az öreg bába néni is főzött. Jöttek a gyerekek. *Kurásztá* evés után kis kalácsot adott nekik. Ettek. Akkor elővett egy kis csuprot, és vízzel lelocsolta a gyereket.”

Kérdés: Miért locsolta le őket? Válasz: „Azért, hogy tejeesebb legyen a tehén.”

2. *Nagykereki*: „Szokás vót, hogy a tehén ellésekor főztek *gurásztát*. Még nem forrt fel a tej, akkor csinálták. Ebből küldtek a szomszédoknak, ismerősöknek.”

Kérdés: Miért ajándékozták meg a szomszédokat? Válasz: „Azért szokták, hogy sok tejet adjon a tehén. Ezt tartották.”³⁹

3. *Pocsaj*: „Ha a tehén megellik, akkor az a szokás, hogy főzzük a *gulasztát*. Ebből küldünk a rokonoknak, meg olyan helyre, ahun nem fejnek.”⁴⁰

4. *Nagyléta*.⁴¹ a) „Édesanyám mindig mondta, híjjátok el a gyereket. Adtunk nekik *gurásztát*. Azt mondta édesanyám, jobb lesz a tehénnek. Sok teje lesz, jól tejel.”

b) „Hát örültünk a kisbornyúnak. Megellett a tehén. Majd utána harmadnap a gyenge tejet *kasztrojba* öntöttük. A sparheltre tettük, vagy le a kemencébe. Összetúrósodott. Ez a *gurásztá*. Körbe, a házaktul összekiabáltuk a gyereket: — Gyertek, gyertek *gurásztát* enni! Sokan vótak. Leültek a fődre. Cseréptálba öntöttük a *gurásztát*. Körbeültek, úgy ették.

A szomszédoknak is küldtünk *gurásztát*. Egy kis tálba vagy csuporba. De nem üresen küldték vissza. Tettek bele korpát vagy darát, úgy viszonozták. Ha

nem vót mit beletenni, teleöntötték vízzel. Mikor hazavitték, ezt a vizet felöntötték az istálló eresziére. Azért csinálták, hogy a tehén is úgy locsolja majd a tejet, ahogy csürgött a víz lefelé. Sok teje lesz. Néha még máma is küldünk guráosztát.”

5. *Bagamér*: „Megellett a tehén, főztek *guláosztát*. Ebből vittek el a szomszédoknak, jó embereiknek, rokonságnak, kis szilkébe. Vót, aki literes csuporba vitt belőle. Mikor az ajándékot, ezt a *guláosztát* kiöntötték, nem üresen hozták vissza. Vizet öntöttek bele. Ezt a vizet a gazdasszony az istálló eresziére öntötte. Azér csinálta ezt, hogy sok teje legyen a tehénnek. Úgy aggya a tehén a tejet, ahogy csürog a víz lefelé. Máma már nem csinálják. Ez is elmúlt.”⁴²

F) SZABOLCS MEGYE:

1. *Nyírábrány*: „*Guráosztae*vésre összehítták a gyerekiket. Néha az asszonyokat is. Megellett a tehén, főztünk *guráosztát*. A gyerekek körbeültek, tányérba raktuk ki nekik a *guráosztát*. De nem vót szabad fűjni. Azt tartották, hogy elmegy a tej, vagy ritka (zsírtalan) lesz. Mikor megették a *guráosztát*, lelocsoltuk őket. Nagy ricsajt csaptak, felugráltak. Azér’ csinálták, hogy olyan friss legyen a kisbornyú, mint a gyerekek.”⁴³

2. *Szentanna-pusztá* (Nyírábrány): Szokás, hogy a tehén ellése után pár nappal *guráosztát* főznek és abból megvendégelik a gyerekeket. Leteszik a földre a nagy edényt, abba öntik a *guráosztát*. Körülülük, úgy kanalazzák. Evés vége fele lelocsolják a gyerekeket. Azok fölugrálnak, kiabálnak, és elszaladnak. Azért öntik le őket, hogy olyan fürge, friss legyen a bornyú, mint a fölugarló gyerekek.

3. *Nyírácsád*:⁴⁴ a) „*Guráosztát* főztek fazikba, mikor megellett a tehén. Vászonzazikba leginkább, mert abba nem kozmált oda. Az asszony szólt a gyerekiknek a szomszédba. Sokszor összejött nyóc-tíz is. Nyári időbe leültek a küszöbnél, téli időbe benn az asztalnál. Vászontányérba (mázatlan cseréptányér) szedett ki nekik az asszony a *guráosztából*. Rígen fakanál vót, azzal ették. Mikor a végére jártak, vizet locsolt rájuk. A bádogbul kézzel lecsapta őket vízzel. Felugráltak, elszaladtak. Azér’ vót ez, hogy a bornyú is olyan jókedvű legyen, mint a gyerekik.”

b) „A tehén megellett, főztek *guráosztát*. Egy-egy tányérral adtunk a szomszédoknak. E vót a szokás. Máma is megvan, újságkor viszünk a szomszédoknak. Viszünk disznótorkor.”

4. *Nyírlugos*: A tehén ellése után két-három nappal *guráosztát* főz a gazdasszony. Meghívja a szomszéd gyerekeket *guráosztát* enni. Lakoma végén lelocsolja őket vízzel.

5. *Nyírbélték*:⁴⁵ a) „Mikor megellett a tehén, akkor főztek *guráosztát*. Kiment a gazdasszony az utcára, és behívta az ott jáccadozó gyerekeket. Megvendégelte őket *guráosztával*. Ráadásul ittak a csuporból vizet vagy az asszony vizet spriccelt rájuk. Ez mindenfelé szokás nálunk. Azért csinálták, hogy sok tejet aggyon a tehén.”

b) „Mikor főzte a *gurásztát* a gazdaasszony, kisbornyú vót, küdtek belőle a szomszédba. Egyik viszonzta a másiknak.”

III.

A további gyűjtések alapján föltérképezhető lesz a szokás dél-alföldi és még szélesebb körű elterjedése. A Csongrád (A), Csanád (B), Békés (C), Hajdú (D), Bihar (E), Szabolcs (F) megyék sorrendjében bemutatott adatok szerint 1945-ig általános szokás volt, hogy a tehén borjazása után fejt és már ehető tejet (*első tej*: A/1-a, A/3; *első jó tej*: A/2-a, b) fölforralták, s a megtúrósodott ételt, a *gurásztát* elfogyasztották. A lakomára meghívták a környékbeli gyerekeket, vagy küldtek belőle a szomszédoknak, rokonoknak és ismerősöknek. A szokást bőségvarázsló mozzanat egészítette ki.

1. *A terminológiák tanulsága*: A szinonim és hangzásra rokon elnevezés változatos. CSONGRÁDban *kurácás tej*, *kurácsás tej*, *gurászta* és *gurázda*,⁴⁶ CSANÁDban *gurászta*, *gurázda*, *guráca*, *gurácta*, *guráca tej*, *gurácás tej*, *goruševina* (szerb) és *korjaszté* (román); BÉKÉSBen *gurászta*, *guruszta* és *guluszta*,⁴⁷ HAJDÚBAN *gurászta*, *guruszta*, *gulászta*⁴⁸ és *guroszta*,⁴⁹ BIHARban *gurászta*, *gulászta*, *guluszta* és *kurászta* (román); SZABOLCSban *gurászta*, *gulasztra*⁵⁰ terminológiák ismertek. Ezek közül a *gurászta* elnevezés dominál. A nyelvészeti és néprajzi közlemények adatai szélesebb elterjedésre utalnak. A régi BÁCS megyében *kuráca*,⁵¹ ERDÉLYben *gurászta*,⁵² *gulásztra* vagy *gurászta*,⁵³ BUKOVINÁban *kurásló*,⁵⁴ SZATMÁRban *gulászta*,⁵⁵ *gulásztra*,⁵⁶ BEREGBen *gulásztra*,⁵⁷ HEGYALJÁN *kurásztra*,⁵⁸ ZEMPLÉNben *kurásztra*,⁵⁹ *gujesztra* és *gulesztra*,⁶⁰ ABAÚJban *kulajsztra*,⁶¹ *gurászka* vagy *gurászta*,⁶² BORSODban *gurászta*⁶³ és *gurázda*,⁶⁴ a PALÓCOKnál *urda*,⁶⁵ a KUNSÁGban, ill. a NAGYKUNSÁGban *gurászta*,⁶⁶ *gulászta*⁶⁷ és *zangura*⁶⁸ terminológiák fordulnak elő.⁶⁹ Keszi—Kovács L. a hagyományos magyar tejgazdálkodásról írott tanulmányában az *édes-túró* csoportjához sorolja a *gurásztát*.⁷⁰ Kniezsa I. szerint a *gulásztra* és valamennyi változata a román *colastră*, *colastă*, *coraslă*, *curastră*, *curastă* ('Biestmilch') szóra megy vissza, amely a latin *colastra* megfelelője. A bulgár, a keleti szláv és a morva párhuzamok pedig azt mutatják, hogy a vlach pásztorok terjesztették el.⁷¹ Az újabb kutatások még inkább megerősítik KNIEZSA megállapítását,⁷² aki a terjedés általános irányán túl az egyes terminológiák kölcsönzési útvonaltól is meghatározza. A magyar alakok közül a zempléni *gulesztra*, *gujesztra* az ukránból, az abaúji *kujasztra* a szlovákból, az erdélyiek pedig a románból származnak. A többi (pl. alföldi) alakok kölcsönzési iránya még nem dönthető el.⁷³ PRÓNAI A. valamennyit a szlovákból eredezteti,⁷⁴ ASBÓTH O. viszont körültekintő vizsgálatra hívja fel a figyelmet, mert noha több jel arra mutat, hogy a PRÓNAI összeállításában szereplő *gulajsztra*, *kulastra* szót a szlovákból kaptuk, mégis tüzetesebben utána kell

nézni a szlovák változatoknak. Csak így dönthető el, hogy ezt a román eredetű szót mindenütt a szlovákból vettük-e, vagy itt-ott közvetlenül a románból kölcsönöztük.⁷⁵

ASBÓTH kritikai megjegyzését úgy is értelmezhetjük, hogy a magyar nyelvterületen honos alakokat, s azok elterjedését szintén alaposan össze kell gyűjteni. Adatközlésünkéből kitetszik, hogy a Nagy-Alföld felénk eső délkeleti és keleti oldalára az Erdélyre vonatkoztatott fenti jellemzés illik leginkább, amely a történelmi századokban kialakult közvetlen magyar-román műveltségi kapcsolat ismeretében kézenfekvő. A hazai román nemzetiségű lakosság körében följegyzett *korjaszte* (B/9) és *kurászte* (E/1-c) alak aprónak látszó, hangtanilag mégis lényeges eltérésre utal, ti. arra a tendenciára, hogy a magyar szóhasználatban a szókezdő *k* mássalhangzó helyére a *g* lép, kivéve a *kurácás tej* (A/1-b) és a *kurácsás tej* (A/1-a) terminológiát, amely Szeged környékén használatos. A mai Csongrád m. délkeleti részén is a *guráca* és rokonalakjai a jellemzőbbek. A *goruševina* (B/4) déli szláv származása nem kétséges.⁷⁶

Egy másik észrevételre szintén a terepen szerzett tapasztalat indít. Míg a szomszéd népek állattartását, ill. tejgazdálkodását ismertető szakirodalomban és a korábbi hazai adatközlésekben a *gurászte* (stb.) megnevezést sokszor a jóság (juh, de főképpen tehén) borjazása után fejt, s még nem rendesen használható tejre (*pöc-tej*, *fecstej*, *frecstej*: 'Biestmilch', Vormilch) vonatkoztatják, addig informátoraink kifejezetten és egyértelműen a borjazás utáni második vagy harmadik napon fejt tehéntejből felfőzéssel kapott, túróssá vált ételt nevezik *gurásztának*.⁷⁷ E tekintetben is sajátos a *kurácás tej* megjelölés, mert gyakran a borjazás után fejt, még élvezhetetlen tejre használják.

2. *A megvendégelés és a szokás mágikus mozzanatai*: A gyermekek összehívása, megvendégelése és lelocsolása a jóság szaporodása okozta leplezetlen örömet, az új élet ünneplését és a borjú növekedését, valamint a tejhozam gyarapítását célzó varázslatokat egyesíti. Az újságnak számító ételből, a gurásztából lakomát rendeztek, amelyet itt-ott (B/7, B/10) ma is *bornyúszentelőként* vagy *bornyúkeresztelőként* emlegetnek. Egyes helyeken valamilyen tészta, pl. *prec pite* (A/2-b), túrós lepény (B/10-c), kalács (E/1-c) egészítette ki a lakomát. Ebben szintén a rituális étel emléke lappang.⁷⁸ Annak örültek, ha a szíves invitálásnak minél többen eleget tettek: beköszöntek, megkóstolták a tésztát, s ez biztosította a szerencsét. Mintegy 30 községben informálódtunk, s szinte mindegyikben szokás volt a gyermekek összehívása gurászte-evésre, s helyenként az alkalmi tésztával is megörvendezetttek őket. A közös tálból kanalazó kis vendégekre sok háznál abroszt vagy lepedőt borítottak (B/1, 4, 7, 8), s úgy locsolták le őket. Praktikus fogás, amely a gyermekek óvására vagy megtévesztésére szolgál, de sokkal mélyebb értelmű rítus maradványának is tekinthetjük. A letakarás, a lelocsolás, majd a gyermekek felugrálása, futásnak eredése az új élet (borjú) születését és növekedését szimbolizálja.⁷⁹ A gyermekek

lelocsolása ebben a szokásösszefüggésben az analógiás varázslat tipikus példája, amely Hajdú és Bihar megyét kivéve általánosan elterjedt volt, sőt Biharban is (E/1-c) gyakorolták.⁸⁰ A locsolás helyett néhol gurásztát csepegtettek a lakomázók fejére (B/2) vagy vizet itattak velük (F/5).

Az analógiás bőségvarázslat másik csoportját az az eljárás jelenti, hogy a rokonoknak és a szomszédoknak *kóstolót* vittek az *újságból*, vagyis a gurásztából (főképpen Hajdú, Bihar és Szabolcs m. területén), s ezért jószágeleséget (D/3-b) vagy csak vizet kaptak (E/4, 5) cserébe. A vizet az istálló ereszére öntötte fel a gazdászszöny: ahogy a víz folyik lefele, úgy locsolja majd a tehen a tejet. Ugyanezt a gondolatot tükrözi a Csongrád megyében ismert másik szokás, az, hogy *kurácás tejet* vagy vizet öntenek a tehen gerincén végig.⁸¹ Lényegében különbözik ettől annak a hasonló eljárásnak a funkciója, hogy a jószág nyugalmanak biztosítása végett a csecsmosó vizet a fejős tehen alá vagy a hátára öntik.⁸² Ebben az esetben a víz megtisztító és gonoszelhárító erejére számítottak.

Külön is megemlítenő az a magyarázat, amely a megvendégelt és vízzel lelocsolt gyermekek felugrálására és elillanására vonatkozik. Csanádban (B/7), de különösen a nyírségi községekben (F/1, 2, 3) azt tartották, hogy amilyen gyorsan felugráltak és futásnak eredtek a gurásztát kanalizáló kis vendégek, olyan fürge, vagyis életrevaló lesz a kisborjú. Az analógia világos és egyértelmű. Vizsgált szokásunk mágikus aspektusának szerves része még egy démonelhárító cselekménymozzanat. Mindenütt örültek annak, ha a megvendégelt gyermekek lármásak voltak, zajt csaptak. Egyesek (B/1, B/8-c) azzal indokolták a hasznosságát, hogy a zaj elűzi a boszorkányt, s nem tudja megrontani sem a tehenet, sem a gyöngye borjút.

Önálló vizsgálódás tárgyát képezhetné szokásunk kelet- és délkelet-európai analógiáinak⁸³ ismertetése, s az összevetésből adódó tanulságok összefoglalása. Erre módot ad majd az egész Dél-Alföldet átfogó témafeldolgozás.

Jegyzetek

¹ A Dél-Alföld nem alkot népi műveltségi tájegységet, annál megszokottabb geográfiai és gazdaságtörténeti értelmű használata. A három megye (Bács-Kiskun, Békés és Csongrád) etnikailag sokszínű, s néprajzi szempontból problémákban gazdag terület. Itt jegyzem meg, hogy ebben a munkában egyetemi hallgatók is résztvesznek, s néprajzi szakdolgozatok készültek és készülnek erről a területről. Ennek a célkitűzésnek a szellemében folytat kutatást Szabó Magdolna, Actánnak ugyanebben a kötetében olvasható jász vonatkozású cikk szerzője.

² Az etnopszociológiai jellegű, s kifejezetten a paraszti életforma átalakulására figyelő kutatás hazai példáin (mint DANKÓ I.: A termelőszövetkezetek néprajzána kutatása. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve — Pécs, 1968. 65—75.) túlmenően főképpen a lengyel néprajzi vizsgálatok ösztönöznek ebbe az irányba. Az idevágó eredményekről szélesebb körben mozogva tájékoztat R. WEINHOLD összefoglalása: Erkenntnis aus der volkskundlichen Forschung des gegenwärtigen Dorfes in den sozialistischen Ländern Europas. Lëtöpis C 11/12. (1968/69) 264—280.

Érdemes munka Nyugat-Európából E. STRÜBIN: *Beaselbieter Volksleben, Sitte und Brauch im Kulturwandel der Gegenwart* c. munkája — Basel, 1967.² A folklór társadalmi hátterének vizsgálatára a hazai eredményeken túl a román folklorisztikai kutatás inspirál, minthogy érdeklődésünk részint a délkelet-európai összefüggések keresésére irányul. A figyelemre méltó példák közül ld. H. H. STAHL: *Folclorul și obiceiul pămîntului. Studii de folclor și literatură* — București, 1967. 5—26.

³ Elhatározásunkat többek között éppen az Alföld folklórja gyűjtésében és feldolgozásában szerzett tapasztalat érlelte. Különösen a népmonda és a dramatikus jellegű néphagyomány tárgykörében végzett munkánk, s nem mellékesen az élet kiemelkedő alkalmaihoz kapcsolódó szokások tanulmányozása.

⁴ Ebben KÁLMÁNY LAJOS mellett BÁLINT SÁNDORT illeti az elismerés.

⁵ Ma már nehezen szűrhető ki ez az örökség, de az ilyen fáradozás eredményt ígér. Tanulmányos példa erre DIÓSZEGI V. tanulmánya: *A palóc etnokulturális csoport határa és kirajzása* (Az égitestet evő mitikus lény, a *markoláb* elterjedésének tanulságai). Népi kultúra — népi társadalom, I. k. Bp. 1968. 217—251.

⁶ Ma is aktuálisak TÁLASI I. korábbi problémafelvetései. Ld.: *Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái. Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve*, I. k. 1944—1945. Szeged, 1946. 33. A kérdés tovább követhető az általa citált irodalomban, így a Délvidéki Szemle 1942-es évfolyamban olvasható cikkeiben.

⁷ Ilyen példa az a temetési rítus, amelynek történeti összefüggésének feltárásához Actánk IX. kötetében (5—14.) hoztunk adatokat.

⁸ TÁLASI I.: i. m. I.

⁹ Az újabb Balkán-irodalom egyik inspiráló termése M. S. FILIPOVIĆ tanulmánya: *Volks-glauben auf dem Balkan. Stüdostforschungen*, XIX. (1960) 239—262.

¹⁰ Elegendő áttekinteni az Ethnographia két első évtizedének a kötetait, hogy milyen gazdag az állattartással kapcsolatos szokások, varázslatok hagyománya. Erre utal legújabban L. KESZI-KOVÁCS: *Die traditionelle Milchwirtschaft bei den Ungarn*. In: *Viehwirtschaft und Hirtenkultur...* Herausgeg. L. FÖLDES. Bp. 1969. 691.

¹¹ A román pásztoroknál: ld. DUNĂRE, N.: *Milchprodukte im rumänischen Hirtenwesen*. In: *Viehwirtschaft*, Bp. 1969. 634. — Jugoszlávia népeinél: NOVAK, V.: *Über die Milchwirtschaft bei den Völkern Jugoslawiens*. In: *Viehwirtschaft*, Bp. 1969. 578. — az Erdős Kárpátok ukrán pásztorainál: SIMONJENKO, I.: *Almenwirtschaftliche Schafzucht der ukrainischen Bevölkerung in den Waldkarpaten im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts*. In: *Vieh- und Hirtenleben in Ostmitteleuropa...* Unter Mitwirkung von M. BELÉNYESY und B. GUNDA Red. L. FÖLDES. Bp. 1961. 386—387.

¹² SZENDREY ZS. és SZENDREY Á.: *Szokások. Magyarság Néprajza*, IV. k. Bp. é. n. (3. kiadás) 218.

¹³ Minden bizonnyal BENKÓCZY E. Egervidéki babonák c. közleményére hivatkoznak a szerzők. Ld. *Ethnographia*, XVIII. (1907) 152. Benkóczy „pöcctej”-et említ a szokás leírásában. SZENDREY Á. A népi élet társas összefüggései c. tanulmányában — *Ethnographia*, XLIX. (1938) 132—133. — hely és forrásutalás nélkül szintén említi ezt a hagyományt.

¹⁴ Szeged vidékéről és Békés megyéből származó adatot közöl BÁLINT S.: *Szegedi szótár*, I. k. Bp. 1957. 851. A Szamoshátról utal a szokásra CSÜRY B.: *Szamosháti szótár* I. k. Bp. 1935. 335.

¹⁵ Elmondotta Dávid János 70 é. Közbeszóló: Forrai Sámuelné Török Anna 62 é. Magnetofon felvétel 1969. III. 23. Vö. BÁLINT: i. m. I. 851.

¹⁶ BÁLINT SÁNDOR tájmonográfiájából (kézirat) származó adat. Közlésre való átgondolását ezúton is megköszönöm.

- ¹⁷ A 2/a, b. adat közlője Monostori János 66 é. 1969. VI. 4.
- ¹⁸ Lantos József 72 é. 1969. V. 31.
- ¹⁹ Ezen belül a szóba kerülő helységek némelyike egykor Torontál megyéhez tartozott. Ilyenek: Szőreg, Deszk, Klárafalva, Ferencszállás és Kiszombor. Vö. FÉNYES E.: Magyarország geographiai szótára, I—IV. k. Pest, 1851. megfelelő címszóival.
- ²⁰ Gazdag József 73 é. 1968. IX. 24.
- ²¹ Papp Sándor 66 é. és Papp Sándorné Dávid Juliánna 70 é. 1968. IX. 24.
- ²² Ld. a 16. sz. jegyzetben megjelölt forrást. Nincs utalás arra, hogy a magyar és a szerb anyanyelvű lakosság körében egyformán szokás volt-e.
- ²³ Adatközlők: Rusz Arzenné Márkovljev Krisztina 67 é. és Rusz Sofia. Szerb szokásként tudják, amely 1945 után elmaradt. A megvendéglés és a lelocsolás magyarázata nem ismerik. 1968. IX. 4. A hívás első része: aite = a dete (na gyerek)...
- ²⁴ Csanádi Jánosné Balázs Mária 69 é. Magnetofon felvétel 1969. III. 24.
- ²⁵ Az a) adat: Vörös Imréné Savanya Krisztina 81 é. Magnetofon felvétel 1969. III. 1., b) adat: Talpai Mihály 84. é., c) adat: Vörös Illés 79 é. 1968. XII. 3.
- ²⁶ Bakaity György 70 é. 1968. XI. 19.
- ²⁷ a) adat: Gyenge Mátyásné Bakai Ilona 79 é. Magnetofon felvétel 1969. III. 21., b) adat: Bárdos Istvánné Horváth Rozália 72 é., c) adat: özv. Bárnai Józsefné Szigeti Juliánna 71 é. 1969. IV. 10.
- ²⁸ *Korjaszté* = Még föl nem forralható új tejből készült étel, vö. gurásza. Koszta György. 55 é. román anyanyelvű. 1968. IX. 21.
- ²⁹ Informátorok: a) adat: Nyerges János 72 é., b) adat: Mari Károly 78 é., c) adat: Mari Károlyné Rigó Mária 75 é. 1968. X. 5.
- ³⁰ Zavarecz János 62 é. 1952-ig Gádoroson élt. Orosháza 1969. VI. 20.
- ³¹ BÁLINT SÁNDOR: Szegedi szótár I. 851.
- ³² Szivós Mihályné Vigh Juliánna 66 é. 1970. V. 14.
- ³³ Özv. Sándor Jánosné Szabó Zsuzsánna 67 é. Leánykorát Dévaványán töltötte, ott látta a szokást. Szeghalom, 1970. V. 14.
- ³⁴ Hajdúszovát, Mikepércs és Vámospercs községből származnak adataink. FÉNYES E. i. m. szerint Hajdúszovát még Szabolcs, Mikepércs pedig Bihar megyéhez tartozó község. Vámospercs hajdúváros.
- ³⁵ Több adatközlő egybehangzó közlése. 1969. VII. 21.
- ³⁶ Végvári Lajos 80 é. és Végvári József 71 é. 1969. VII. 10.
- ³⁷ Az a) adat: özv. Forgács Józsefné Kiss Ágnes 80 é., b) adat: Tömöri Ferenc 90 é. 1969. VII. 17.
- ³⁸ Informátorok: a) adat: Barabás Lajos 71 é., b) adat: Barabás Lajosné Madarász Rozália 70 é., c) adat: Irimi Györgyné Drimba Mária 74 é. román anyanyelvű. 1969. VII. 23.
- ³⁹ Buj Józsefné Szilágyi Vilma 83 é. és Rácz Vilma 66 é. 1969. VII. 29.
- ⁴⁰ Lukács Mihály 75 é. Lukács Mihályné Áron Karolina 72 é. román származásúak. 1969. VII. 11.
- ⁴¹ Informátorok: a) adat: özv. Holló Istvánné Fényi Zsófia 72 é., b) adat: Balogh Pálné Nagy Erzsébet 57 é.
- ⁴² Biró Dániel 73 é. 1969. VIII. 5.
- ⁴³ Özv. Derzsi Jánosné Nikita Erzsébet 55 é. 1969. VII. 17.
- ⁴⁴ Földvári Mihály 76 é. 1969. VIII. 8.
- ⁴⁵ Radó Sándor 79 é. 1969. VII. 23.
- ⁴⁶ Szentés, MNyr. VIII. (1879) 187.
- ⁴⁷ Körösladány, 1970. V. 14. (Saját gyűjtés)

- ⁴⁸ Debrecen, MNyr. VII. (1878) 189.
- ⁴⁹ Hajdúszoboszló, Néprajzi Értesítő, XX. (1928) 73. Az adat szerint juhtejből is készülhetett.
- ⁵⁰ Kis-Besenyőd, MNyr. IX. (1880) 136.
- ⁵¹ Törökkánizsa, IPOLYI A. gyűjtése. BÁLINT SÁNDOR (Szegedi szótár I. 851.) utal rá.
- ⁵² Szőkefalva (Kisküküllő m.), MNyr. XV. (1886) 336.
- ⁵³ Kapnikbánya és környéke, ahonnan romános szóként közlik: NyK. II. (1863) 374.
- ⁵⁴ MNyr. VI. (1877) 472.
- ⁵⁵ MNyr. XI. (1882) 284., CSÜRY B.: Szamosháti szótár, I. Bp. 1935. 335.
- ⁵⁶ SZINNYEI J. (szerk.): Magyar tájszótár, I. k. Bp. 1894. 728.
- ⁵⁷ Márok, Ethnographia, XLVII. (1936) 114.
- ⁵⁸ SZINNYEI J.: i. m. I. 729.
- ⁵⁹ Szürnyeg (Felső-Zemplén), MNyr. X. (1881) 326.
- ⁶⁰ Tállya, MNyr. IV. (1875) 477.
- ⁶¹ Kassa és vidéke, MNyr. XXV. (1896) 384.
- ⁶² Beret, MNyr. III. (1874) 523.
- ⁶³ MNyr. XVIII. (1889) 514.
- ⁶⁴ MNyr. XVIII. (1889) 568.
- ⁶⁵ Magyarország Néprajza, Bp. é. n. II. k. 167.
- ⁶⁶ Tiszaszentimre (Szolnok m.), MNyr. X. (1881) 329.
- ⁶⁷ Nagykunság, MNyr. XVI. (1887) 285.
- ⁶⁸ Nagykunság, Magyarország Néprajza, II. k. 167.
- ⁶⁹ Megjegyzendő, hogy egyes helyeken a borjazás után fejt gyenge tejet (vö. *fecstej* vagy *frecstej*, *pöcstej* stb.) nevezik gúrástának.
- ⁷⁰ L. KESZI-KOVÁCS: i. m. 668. és a 669. lapon a 81. sz. jegyzet.
- ⁷¹ KNIEZSA I.: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. k. 2. rész. Bp. 1955. 649.
- ⁷² W. MARINOW: Die Schafzucht der nomadisierenden Karatschanen in Bulgarien. Viehzucht... c. kötetben, Bp. 1961. 171. Ld. továbbá a Viehwirtschaft... c. nagy tanulmánygyűjtemény (Bp. 1969.) adatait Jugoszlávia népeiről: 580. (*V. Novak*), Bulgária területéről: 567. (*Ch. Vakarlski*), Romániából: 605, 608. (*N. Dunăre*), a morva-vlachokról: 221. és uo. 11. sz. jegyzet (*D. Krandžalov*).
- ⁷³ KNIEZSA I.: i. m. 649.
- ⁷⁴ PRÓNAI A.: Tót elemek a nyelvjárásokban... MNyr. XXVII. (1898) 176.
- ⁷⁵ ASBÓTH O.: Tót elemek a nyelvjárásokban. MNyr. XXVII. (1898) 217–218.
- ⁷⁶ Vö. *gruša(i)na, grušava* — *V. Novak*: Über die Milchwirtschaft, 580. — E. SCHNEEWEIS: Serbokroatische Volkskunde, I. Berlin, 1961.² 169. Az első szótagban feloldott mássalhangzó torlódás a magyar nyelv hatását mutatja. Az adatközlő szerbül és magyarul egyformán beszél.
- ⁷⁷ Így jellemzi L. KESZI-KOVÁCS is: ld. a 70. sz. jegyzetben megjelölt tanulmányt.
- ⁷⁸ Ennek világosabb megnyilvánulásaira említ példát *Schneeweis* a szorb és a morva néphagyományból. E. SCHNEEWEIS: Feste und Volksbräuche der Sorben. Berlin, 1953.² 164. Hasonló szokásról tudósít a déli szláv bogumilok köréből J. BELOVIĆ: Die Sitten der Südslawen. Dresden, 1927. 250.
- ⁷⁹ Szokásunk egyik, szélesebb körben és összefüggésben vizsgálandó érdekes vonása.
- ⁸⁰ A Szamosháton szintén gyakorolták. Ld. CSÜRY B.: i. m. 335.
- ⁸¹ BÁLINT S.: Szegedi szótár, I. 851. Uő. Csólyospálosról (mai Bács-Kiskun m.) is hoz analógiát említett kézirat monográfiájában.
- ⁸² L. KESZI-KOVÁCS: i. m. 644.

⁸³ Így pl. erdélyi magyar: H. WLISLOCKI: Aus dem Volksleben der Magyaren. München, 1893. 23. (Az első sajt fogyasztásával összefüggő szokás.); román: N. DUNĂRE: i. m. 608.; boszniai stb.: SCHNEEWEIS: Serbokroatische Volkskunde, 169.

DIE VERBREITUNG EINES FÜLLE HERAUFBESCHWÖREN- RITUS IM SÜDEN DER GROSSEN UNGARISCHEN TIEFEBENE

von
IMRE FERENCZI

Im ersten Teil des Aufsatzes berichtet der Autor darüber, dass das Institut für Volkskunde (Szeged) im Rahmen seiner Planarbeit in zwei Richtungen Forschungen im Südosten Ungarns durchführt. Es wird einerseits mit den Methoden der Volkskunde jene Veränderung untersucht, die in der Agrarlebensform und Kultur des Dorfes vor sich geht, andererseits wird auf dem Gebiete von Südostungarn eine regionalartige Abmessung im Themenkreis der Folklore, hauptsächlich in Beziehung zu den epischen Volkstraditionen, den dramatischen und Maskenspielen und Volks-sitten gemacht. Durch diese Forschungsarbeit wird die ethnographische und folkloristische Charakteristik der Grossen Ungarischen Tiefebene befördert, und es werden jene Zusammenhänge untersucht, die sich in der Bildung des Volkes von Südostungarn und von Ost-, bzw. Südosteuropa und besonders in seinem Folkloreschatz melden.

Eine grosse Aufmerksamkeit wird dem Problem gewidmet, dass sich auf dem Gebiete Südost-ungarns nach Aufhebung der Türkenherrschaft von anderen Gebieten des Landes hierhergekom-mene Ungarn und aus anderen Ländern eingewanderte Menschen verschiedener Nationalität niederliessen. Es verlieh dem in Mehrheit von Ungarn bewohnten Gebiet einen bunten ethnogra-phischen Zug. Es wird unter anderem eine Antwort auf die Frage gesucht, in wie weit die Einwohner slowakischer, deutscher, serbischer und rumänischer Nationalität ihre eigenen Traditionen bewahrt haben, und wie sich die Ausgleichung in der Bildung der ungarischen und fremden Bevölkerung verstärkt hat.

Der zweite und dritte Teil des Aufsatzes macht die Verbreitung einer Fülle heraufbeschwören-den Sitte in Ost- und Südostungarn bekannt. Auf diesem Gebiet war es bis 1945 im allgemeinen Gebrauch, dass man die erste gute Milch, die am zweiten oder dritten Tag nach dem Abkalben der Kuh gemolken wurde, aufkochte. Der Name für diese quarkartig gewordene Speise war *gurászta*, *guluszta*, *guruszta*, *kurács tej* usw. Dieses Wort kann auf die rumänische Terminologie *colastră*, *colastă*, *coraslă* usw. (Biestmilch) zurückgeführt werden, das dem lateinischen *colastra* entspricht. Laut I. Kniezsa wurde dieses Wort von Walachischen Hirten verbreitet. Die neueren Forschungsergebnisse bestätigen Kniezsas Annahme. Auf dem vom Autor untersuchten Gebiet kann eine unmittelbare Wirkung von Rumänien her angenommen werden. Das Wesen des in Südost- und Ostungarn verbreiteten Gebrauchs ist, dass man mit der nach dem Abkalben der Kuh gekochten *gurászta* (Biestmilch) die Kinder bewirtet, oder davon Geschenke den Verwandten und den Nachbarn schickt. Die Bewirtung der Kinder erfolgte folgendermassen. Die Wirtin des glück-lichen Hauses lud die in der Gasse wohnenden, 7—10 Jahre alten Kinder ein. Sie stellte dann die in eine grosse Schüssel gegossene *gurászta* auf den Fussboden oder auf den Tisch. Die Kinder umsassen es und sie assen mit Löffeln aus der gemeinsamen Schüssel. Als der Schmaus zu Ende war, überdeckte die Wirtin sie plötzlich mit einem Leinhaken und goss Wasser über sie. Grossen Lärm machend sprangen die Kinder auf und sie liefen davon. Die Bekanntmacher legen diesen Gebrauch folgendermassen aus: 1. Die Kuh wird viel Milch geben, 2. das Kalb wird flink und

gesund sein, 3. der Lärm verscheucht den Dämon, die Hexe. Diese Sitte war im Kreise der Bevölkerung serbischer und rumänischer Nationalität weitverbreitet. Diese Bewirtung wird auch Kalbstaufer und Kalbsweihe genannt.

Hauptsächlich im Komitat Hajdu-Bihar war Gebrauch, dass man von der *gurászta* den Nachbarn und den Verwandten Geschenke sandte. Dafür gab man Futter für die Tiere in Tausch oder man goss nur Wasser in das Gefäß der Beschenker. Die Wirtin schüttete dieses Wasser auf das Traufdach, damit die Kuh viel Milch gebe. Begründung: wie das Wasser vom Dach herunterrinnt, so wird auch die Milch der Kuh fließen. Es war auch Sitte, dass den Kindern und Erwachsenen Kuchen vorgesetzt wurde, der zu dieser Gelegenheit gebacken wurde. Manchenorts wurde dieser Kuchen *prec pite* genannt.

In einer weiteren Veröffentlichung fasst der Autor die Verbreitung des Gebrauchs in Ungarn und seine südosteuropäischen Parallelen zusammen.

A LEGÉNYÉLET NÉHÁNY TIPIKUS SZOKÁSA JÁSZKISÉREN ÉS KÖRNYÉKÉN

SZABÓ MAGDOLNA

I.

Közleményem anyaga a Jászság területén 1965 óta végzett gyűjtőmunkám eredményének kis töredéke. Szülőfalum Jászkisér és környéke népéletének és szokásvilágának néhány tipikus vonatkozását — a falu és környéke férfitársadalmának, elsősorban legényeinek az elmúlt 80—100 évben gyakorolt életformájának sajátos vonásait próbálom meg röviden összefoglalni.

Vállalkozásomhoz ösztönzést adott a József Attila Tudományegyetem Néprajzi Intézetében megindult Alföld-kutató munka, az ifjúkor vizsgálatára irányuló országsszerte folyó kutatómunka értékes eredményei,¹ továbbá az, hogy a Jászság — bár az utóbbi években értékes eredményekkel biztató gyűjtés² indult meg — néprajzi szempontból még eléggé feltáratlan terület.

Anyagom körülbelül 80—100 éves távlatra vonatkozik, azokat a tárgyhoz kapcsolódó sajátosságokat tartalmazza, amelyekre a gyűjtés időpontjában élő adat-közlőim³ emlékeznek.

Elöljáróban szükségesnek tartom néhány szót szólni a kiválasztott község és környéke történetének, lakóinak legfontosabb jellemzőiről.

Jászkisér és környéke: Jászkisér 7 ezer lakosú község Szolnok megyében. A Tisza áradásai miatt egészen a XIX. század közepéig mocsárvilág vette körül. Ennek egyenes következménye, hogy a halászat, vadászat és pákászat volt a népesség egyik fontos megélhetési forrása. A teljesen rendszertelen halmaztelepülés 1790 táján kezdett kertes rendszerűvé átépülni. Ekkor a többi jász faluhoz mérve gazdasági viszonyai közepesek voltak, főként állattartásra rendezkedtek be. A határnak még a XIX. század közepén is csak 32,7%-a volt művelhető, bár a lakosság ekkorára már meghaladta az 5300 főt.⁴ A kezdetben szinte teljesen református lakosságnak 1851-re 14,9%-a lett katolikus. 1930-ra a 7070 fős lakosságnak — amelyből 750—800 fő élt a környező tanyákon — már 55,1%-a katolikus volt.⁵ A határnak 81%-át tették termővé erre az időre, de a statisztikák arról árulkodnak, hogy a kis- és szegényparaszti családok számára a megélhetés meglehetősen nehéz volt az ural-
kodó nagybirtokrendszer viszonyai között.

1945 után a feltöretlen szikesek és érintetlen legelők területe mindjobban összez-
sugorodott, a termelőszövetkezetekbe tömörült paraszti többségű lakosság új

életformájának megfelelően átalakította a falu képét is. A századfordulóig a lakosság nagy részének ólaskertjei, szérűskertjei voltak. Ezek a falu szélére épített szérűskertek a gazdasági udvar szerepét töltötték be. A jellegzetes 'farazatos ólak', istállók, amelyek a férfilakosság „birodalmát” képezték, a község rendezésével, az életforma átalakulásával eltűnedezték. A tanyák felszámolásával, az életszínvonal emelkedésével a község rohamosan terjeszkedik, közművesedik, rendezett utcahálózatával ma már a járszági ligetes települések egyik tipikus példája. A gyökeres gazdasági átalakulás természetesen maga után vonja a társadalmi változásokat is. Az anyagi kultúra változása a szellemi életet is egyre inkább átformálja, megváltoztatja a jáskiséri embereket: sietteti a népelet régi formáinak felbomlását, a régi népszokások és hiedelmek eltűnését.

A SZOKÁSVILÁG ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE: A szokások elsősorban az esztendő jeles napjaival és a mezőgazdasági munka egyes fázisaival, a földműveléssel és az állattenyésztéssel kapcsolatos időszakai ünnepekkel, a paraszti életrenddel álltak szoros összefüggésben. A szokások többsége valamilyen formában a mezőgazdasági termelés eredményesebbé tételét, az anyagi gyarapodást, a jobb megélhetést volt hivatva biztosítani. Ezért végeztek az esztendő jeles napjain termékenység- és bőségvarázslást, időjóslást, ezért állítottak egyes napokra bizonyos munkákat megtöltő „szabályokat”. A legtöbb — hagyományokban leggazdagabb — jeles nap a téli időszakra esett, tehát akkorra, amikor nem végeztek mezőgazdasági munkát, és megtöltött kamra állt rendelkezésükre. Ekkor értek rá legjobban a népszokás gyakorlására. A szorgos mezei munkák idején kevesebb alkalom adódott. Ennek megfelelően a késő ősztől a tavaszi munkák kezdetéig tartó időszak volt a legkedvezőbb. A szokáshagyomány a századforduló táján még eléggé homogén. A társadalmi különbségekből adódó eltérések nem ütköztek ki észrevehetően. A falu két pólusának, a 'felvég'-nek és az 'alvég'-nek a szokásvilága hasonló, legfeljebb a vallási elkülönülés okozott kisebb eltéréseket. A katolikusok rendelkeztek gazdagabb szokás- és hiedelemvilággal, szívósabban is. A 20-as évektől kezdve a gyorsuló gazdasági és társadalmi változás, és a vallási élet fokozatos háttérbe szorulása következtében fokozatosan szegényedett el a falu régi hagyománya. Napjainkra eltűnt egy sereg sajátos népszokás. Ezeket már csak az emlékezet őrzi. A továbbélő hagyomány is átalakult. Így van ez a legényélet tipikus szokásaival is.

A LEGÉNYÉLET ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE: A család fiúgyermekét akkor kezdték először felnőtt számba venni, amikor 12 éves korától 'kiágyazták' az istállóba. Ettől az időtől kezdve a család férfitagjaival együtt végzett mindenféle munkát. Megtanulta a ház és állatok körüli teendőket, és végezte a mezőgazdasági munkákat. Csak a nehezebb munkák fortélyaira tanították, a többi „elleste” a felnőttektől. Eközben idősebb testvéreitől és rokonaitól a legényéletet is természetes módon megtanulta. A „suttyó” legénykéek árgus szemekkel figyelve jártak a nagyobbak nyomában. Tapasztalataikat azután egymással megtárgyalták. Egy-egy

utca legénykéi együtt barátkoztak. Őszi és téli estéken az istálló sarkába húzódtak: fűrtak, faragtak, játékokat készítettek. A maguk faragta és készítette játékokban lelték örömeiket.

KOCSMÁZÁS: Vasárnapokon és ünnepnapokon a kocsmák körül *ögyelegtek*. Bemenni csak 16 évtől felfelé lehetett. Rendszerint egy idősebb legény vitte be őket a kocsmába. Ivott a többiekkel, és ettől fogva már legénynek számított. Rendszeresen kocsmaázhatott. A más vidéken szokásos legényavatás nem volt divatban. A kocsmában ittak, kártyáztak, majd divatba jött a kuglizás, a biliárdozás és a rexezés is. Ha pénzüik nem volt, akkor *újkor hozomra* ittak, hitelbe, vagyis azzal az ígérettel, hogy az új termés betakarításakor rendezik adósságukat. Ezek a törlesztések aztán rendszerint úgy történtek, hogy csépléskor egy-egy zsák terményt ledobtak a székérről a kocsmáros udvarán. De volt példa arra is, hogy a legény szüleinek adotta el cimboráival a sajátjukból ellopott terményt. Szinte versenyeztek abban, hogy ki tudja ügyesebben kijátszani az éberem figyelő, mindent számon tartó apát, ha az nem adott elég pénzt.

BÁLOZÁS: Szórakozásuk másik közeleti színtere a bál volt. Farsang, húsvét, szüret, karácsony és újév a bálozás igazi időszaka. A legények különösen az álarcosbálakon voltak elemükben. Mindenféle jelmezbe és maskarába öltözve űzték tréfáikat, elsősorban a leányaikat kísérő mamákkal. Másik igen népszerű bál mulatság, ahol nagy szerep jutott a legényeknek, a szüreti bál volt. Kedvükre virtuskodhattak, mókázhattak. Ezek a bálak természetesen alkalmak az ismerkedésnek is. A legények nem szerették a válogatós lányokat. A század elején még élt az a szokás, ha a lány kosarat adott felkérőjének, akkor a legény egy seprűt kerített, és azt nyomta a lány kezébe, hogy azzal táncoljon.

ISMERKEDÉS: A bálakon, sőt régebben az utcán és a templomban is szokás volt a '*szemreménis*', azaz a leányok megismerlése. A múlt század végén még szokásban volt az az ismerkedési forma is, hogy a legények valamelyik ott ögyelgő legénykével behívták a leányt a kocsmába. Erre azonban ritkán került sor, mert elég alkalmat adtak az ismerkedésre a '*péndzsom*'-nak nevezett házi bálak, a fonóházak, a tollfosztók és a kukoricafosztók. A fiatalok egymásratalálásában aránylag kevés szerep jutott a kommandálásnak és ajánlásnak.

UDVARLÁS: Az udvarlással kapcsolatos a legényélet tipikus szokása a *cefrehányás* vagy *cefrevágás*. Erre a hamvazószerda előtti este került sor. A Jászágban *babfazékhordás* néven ismert népszokás. Csak Jászkiséren szerepel *cefrehányás* névvel. A cefrének két változata volt ismeretes a faluban: Egyik forma az, hogy az udvarló vagy a vőlegény ezen az estén egy édességgel, dióval, mogyoróval, narancssal megtöltött cserépfazékkal állított be a lányos házakhoz, és bevágta azt a konyhába. Utána gyorsan elfutott. Csak ritkán fordult elő, hogy behívták és megvendégtették.

A másik eljárás az volt, hogy a haragosok gádorába *csúnya cefrét* vágtak be ezen az estén. Olykor megesett, ha a gazda nem volt elég éber és nem állt lesben egy vödör vízzel, még a ház falát is bekenték záptojással vagy marhaganéval. Sőt az udvaron lévő cserépedényeket, köcsögöket és üvegeket is összetörték. Az ún. *csúnya cefre* a záptojással, trágyával, üvegcserepekkel és szeméttel megtöltött rossz cserépfazék vagy köcsög, amelyet a legények a gádorba, a konyhaajtó elé dobtak be és utána elrohantak. Az öregek emlékezete szerint azért vágtak cefrét a lányoknak és özvegyasszonyoknak, hogy még abban az évben férjhez menjenek, és annyira sokasodjanak, mint a széttört cserép. Ezt az analógiás varázslatra emlékeztető szokást napjainkban már csak a gyermekek gyakorolják, jobbára csínytevésésként.⁶

Az udvarlók, vőlegények másik közismert szokása volt, hogy május elsejének éjjelén a kiválasztott leány udvarába *májfát* állítottak. Rendszerint egy fiatalabb nyárfát vagy jegenyét vágtak ki erre a célra. A fát jól fölgallyazták, szalagokkal és selyemkendőkkel feldíszítették, majd észrevétlenül igyekeztek fölvenni a háztetőre. A kéménybe tűzték, vagy a *vértelekre* erősítették fel. A májfa a leányra nézve nagy megtiszteltetést jelentett, éppen ezért egy-két hétig ott is hagyták a tetőn.

A század első felében még szokásban volt a *rózsafaállítás*. Szintén május elsejének éjszakáján zöldellő rózsafát ültettek a legények választottjuk kiskertjébe. Néhány évtizede már teljesen eltűnt a rózsafaállítás, s egyre kevesebbet látni a májfák közül is. Viszont tovább élt az udvarlás másik közismert szokása, az *éjjelizenelés*. Tavaszi estéken a választott leány ablaka alatt megjelent az udvarló. Elhúzatta a cigánybandával a leány kedves nótáját, s a vele tartó barátaival énekelt.

Bizonyos mértékig az udvarláshoz kapcsolódott a *húsvéti locsolkodás* szokása. Ugyanis húsvét hétfő reggelén a választott leányt illet először megöntözni a legénynek, s csak utána mehetett a rokonokhoz, ismerősökhöz. A század közepéig *tejesköcsögből* vagy *rocskából* öntözték a vizet a leányokra és az asszonyokra. Napjainkban már csak elvétve locsolkodnak vízzel. Most már *szagos vízzel*, kölnivel öntözködnek. Máig élő régi szokás, hogy a legényeket asztalhoz ültetik, s borral, pálinkával, sonkával és süteménnyel kínálják meg őket. Mire beesteledik, sok locsolkodót segítséggel támogatnak haza. Ez azonban szégyen, mert az esti *locsolkodó*bálon minden valamire való legénynek illik ott lenni. Régebben az is szégyennek számított, ha az asszonyok és leányok húsvét keddjén a kútnál meg tudták öntözni a legényt.

VIRTUSKODÓ JÁTÉKOK: A legényélet jellegzetes szokása volt a húsvéti ünnepkör idején a virtuskodó, hetvenkedő játék. A ráérő legények kedvelt időtöltése volt a nagybőjt alatt a *szelelő* vagy *pellengér* nevű játék. Az utca végén egy 150–180 cm magas oszlopot kb. fél méternyire beástak a földbe. Az oszlop másik végét kicsit megfaragták, és egy kocsikereket helyeztek rá. Erre egy *vendégoldalt* erősítették keresztbe téve. Ketten-hárman ráültek. Mások alulról, a földön fekve, a küllőbe fogódzva hajtották a kereket körbe-körbe. A játéknak sokszor csonttörés volt a vége, mert a megszedült legények könnyen leestek.

Ugyancsak bátorságot igénylő, kemény legényt kívánó játék volt a *nagypénteki tekészés*. Az egy utcában lakó fiatalemberek két csapatot alkottak. A kocsiútra egy nagyobbacska lyukat ástak. Ebbe a lyukba kellett bunkósvégű fadoronggal beleütni egy fagolyót. A játékot az a csapat nyerte, amelyiknek többször sikerült a golyót a lyukba terelni. Igen veszélyes játék volt, mert a küzdelem hevében előfordulhatott, hogy a bonkósbottal egymás lábát ütötték el.

A legények virtuskodó, játékos kedvét bizonyítja egy másik népszerű szokás, a *disznótori kántálás*. Sokszor kötöttek fogadást a legények, hogy maskarába öltözve, bekormozott arccal és kifestve ki tudják lopni az ismerős család udvari kemencéjéből a hurkát és kolbászt. Ha az akció sikerült, bekebelezték a zsákmányt és jót ittak rá. A kántálás szelídebb művelői magukat felismerhetetlenre maszkírozva állítottak be a disznótoros ház gádjára vagy ablaka alá, és éneklő hangon a maguk rögtönözte rigmüsokkal kéregettek egy kis kóstolót a gazdasszonytól. Ilyesféle versikékkel kántáltak:

„Mi vagyunk a vándorok,
Hurkát, kolbászt aggyatok!”
„Hurka, kolbász, jaj, de jó,
A bendőnkbe az való:
Aggyatok hát, aggyatok,
Mert, ha nem, hát ellopjuk!”

Az ilyen tréfás kéregetésnek és fenyegetőzésnek igen sokféle változata volt ismeretes. Ez a szokás napjainkra már szinte teljesen kiveszett. Csak egy-két helyen mennek át a szomszédos házhoz a gyermekek disznótori kántálás céljából.

A *hívatlan* legények régebben a lakodalmas házak ablaka alatt is megjelentek. Ezek a *szűrujjasok* hétköznapi ruhában jelentek meg, és az ablakon leselkedtek be. Rendszerint beengedték őket. Ettek-ittak, éjfélkor táncoltak egy kicsit, és az új párt éltetve békességben elmentek. Előfordult, hogy ott, ahol nem engedték be őket, vagy nem kaptak engedélyt a táncolásra, bosszúképpen megzavarták a mulatóságot. Pl. erős paprikába meghempergetett verebet engedtek be a táncolók fölé, vagy amikor a mulatozók nem ügyeltek rájuk, bepiszkitották a falat, felforgatták az udvart. Esetleg gúnyos versikéket rögtönöztek az új párra és ezeket ordítozták a ház előtt.

A lakodalom és az azt megelőző *legénybúcsú* egyébként is sok alkalmat adott a hetvenkedésre, tréfálkozásra. Ez volt az utolsó alkalom a komoly emberré váló legény életében, hogy kitombolja magát. Miután belépett a házasságba, akkor már nem vehetett részt cimborái szórakozásán anélkül, hogy meg ne szólta volna érte. Különösen nem vehetett részt az ún. *bandázásokon*, amelyek a falubeli és a környékbeli legények sajátos szórakozását jelentették.

A *bandázások* többet jelentettek egyszerű szórakozásnál. Ezeknek a zártabb jellegű összejöveteleknek egészen az 1950-es évekig gazdag hagyománya volt, más szóval a község paraszti tradíciójának igen értékes részét alkotta.

BANDÁZÁSOK AZ ÓLASKERTBEN: A múlt század végén és századunk első felében a fiatal legények virtuskodó bandázásai vittek jellegzetes színt a falu életébe. Ezekre főképpen a téli estéken került sor. Korábban az *ólaskertek*, azaz a *szérűskertek* istállói, később pedig a lakóház mellé épült istállók adtak lehetőséget az összejövetelre. Itt gyűltek össze estéről estére az egy utcabeli legények, a *jó komák*, hogy a hosszú téli estéken valamivel agyonüssék az időt. Az istállók azért bizonyultak kiválóan alkalmasnak, mert kívül estek a lakóház szűkebb portáján, így sem az asszonynépet, sem az idősebb embereket nem zavarták. Magukra maradvra felszabadultabban szórakozhattak, mert nem fékezte őket a szülői felügyelet, s a nyelvüket sem kellett kordában tartani.

Már tizenöt éves kortól bevették a síhedereket a bandába, de mint látni fogjuk, csak megfelelő *avatás* után. A rendszeresen összejáró társaság tagjait a közös szórakozások kovácsolták össze, erős betyárbecsület alakult ki bennük. A bandázás eredetileg istállóbeli ivászatot jelentett. A szomszédos jó komák, cimborák összejöttek valamelyik istállóban, pénzt *pótoltak* (adtak) össze, bort szereztek. Néha a kocsmárostól hitelbe, vagy valamelyik ismerős szőlősgazdától. Kártyázással, egymás ugratásával, virtuskodó játékokkal, vagyis az idősebbek szerint *helytelenkedéssel* töltötték az időt. A lerészegedett komákat a *muri* után hazavitték, és lefektették a saját istállójában. Nemegyszer előfordult, hogy a tréfa kedvéért a részeket megmártogatták a sárban, sőt a falat is besározták. Ezzel ellene hangolták a fiú szüleit. Az idősebbek ugyanis nem nézték jó szemmel a részeg legények szórakozásait, és ha azok túl hangosak voltak, szétzavarták őket. Ilyen esetekben a legények bosszúképpen olykor bepiskitották az illető gazda háza falát, vagy sárral kenték be. Felforgatták a portát, a kapukat leszedték és messzire elvitték a háztól. Megtörtént, hogy a kevésbé éber gazdák udvarában a kocsit szétszedték és a szalmakazal tetején rakták össze. Számos vaskos tréfát eszeltek ki az olyan gazda ellen, aki vétett ellenük. Így aztán az idősebbek többnyire elnézték még a duhajkodásba átcsapó szórakozásaikat is.

Sűrűn előfordult, hogy a beborozott társaság *kirándult*. Ez azt jelentette, hogy csengős szánakon énekelve, duhajkodva hajtottak végig az éjszakai utcákon. A lányos házaknál megálltak és „óbégattak egy-két nótát az ablak alatt.” Ez az *éjjeli-zenélés* nyáron és ősszel szintén előfordult. Ősszel rendszerint gyümölcslopással járt együtt. Amíg a társaság egyik fele énekelt, addig a többiek megdézsmálták a gyümölcsfákat. Volt eset, amikor egymás nyakában lovagolva nótázták végig a környéket, és a nagyobb lárma kedvéért a „lovak” nyakába csengőket, vagy kolompokat akasztottak. Tavasszal a faluszéli vályogvető gödrökbe mentek le és *csónakáztak*. A kamrából kilopott sütőteknőbe ültek bele és falapátokkal eveztek.

Há tehát tréfára, mókázásra vagy éppen vakmerősködéssre adódott alkalom, azt feltétlenül kihasználták.

Egyes bandák között — különösen még a század első évtizedeiben — bőven akadtak ellentétek. A szegényebb legények nem állhatták az iszákos, gőgös gazdag legényeket, és bizony elő-előfordult, hogy ittasan összeverekedtek velük. Arra is volt példa, hogy a felvégről az alvégre udvarló, vagy fordítva, az alvégről a felvégre járó legényt megverték. Felekezetek szerint is tükröződött az ellentét. A katolikus leányhoz járó református vagy a református házakhoz járó katolikus legényeket megverték. Ok nélkül azonban nem verekedtek, bár tény, hogy szórakozásaik, játékaik jelentékeny része virtuskodó, vakmerő, durva vagy éppen trágárnak minősíthető. Érthető, hogy a borozó társaság erejét és ügyességét fitogtató „szellemes” játékokra ragadtatta magát. Néhány borivó versike máig is használatos maradt, mert rigmusokkal biztatták egymást az ivásra. Néhány a legismertebbek közül:

„Ökör iszik magába,
Tőccs komám a pohárba!”

„Bort iszik az útonjáró,
Akar paraszt, akar báró!”

„Mit mondott az öreg Kiss?
Aztat, hogy ígyunk is!”

„Mindig iszunk,
Sose beszélgetünk?”

„Hogy híjják a mi kutyánkat?
Bizinnánkis!”

A koccintásra persze mondóka nélkül is bőven találtak ürügyet, ha másért nem, hát egymás egészségére vagy fogadásból mindig lehetett inni. Az idősebbek még emlékeznek olyan bandázásokra, ahol egyetlen estén több hordó bort megittak. Különösen jó alkalom volt a névnap vagy a katonának álló cimborá búcsúztatása. Ilyenkor a kelleténél jobban a pohár fenekére néztek a legények.

A felhevült, erejét és ügyességét fitogtatni kívánó borozó társaságok nagyon sokféle játékot kieszeltek. Rendszerint valakinek a beugratására épültek ezek a játékok, és szinte valamennyihez fogadás fűződött. A bandázások színhelyéhez alkalmazkodó legkedveltebb játékok a következők voltak:

KISSZÉKRÜL PÍZT FELVENNI: Egy istállószékre, sámlira pénzdarabot helyeztek. Fogadást kötöttek, hogy nem lehet azt onnan a kívánt feltételek mellett felvenni. A vállalkozót szétterpesztett lábakkal állították fel a székre. Próbálkozásai

sikertelenek maradtak. Ezt a játékot egyébként családi, baráti összejöveteleken is játszották.

HAJHÚZÁS: A bandában megjelenő újoncok felavatására szolgáló játékok egyike. A gyanútlan legénnyel fogadnak, hogy a bezárt ajtón át kívülről meghúzzák a haját. A kilépő legény megfigyeli, hogy az ajtóhoz belülről odaállított újonc feje hol van. Az ajtó megjelölt pontjára nagyot üt a balta fokával vagy a kalapács-csal. Ennek a durva játéknak nemegyszer volt agyrázkódás a vége, sőt néha koponyatörést is szenvedett az, akit rászedtek.

RÁSZEDÉS: Ez is beugrató jellegű játék. Fogadnak, hogy a félig nyitott ajtón át kidugott karról lenyírják a kabátujjat és vissza is varrják úgy, hogy meg se fog látszani. Amikor a vállalkozó kidugja a kezét a nyíláson, vizet öntenek a kabátja ujjába.

VÍZMERIGETÉS: Az előzővel két vonatkozásban is rokon játék. Ehhez szintén kell egy gyanútlan legény, akit vízzel tréfálnak meg. Az istálló földjébe egy 30–40 cm átmérőjű, kb. 20 cm mély gödrot ásnak, amit vízzel töltenek meg. Azután fogadnak: hogy ha valaki szétvetett lábakkal a gödör mellé ül és két kezében egy-egy bicskával állandóan veri a gödör fenekét, akkor is ki lehet merni onnan a vizet. Amikor elkezdődik a próbálkozás, a csejt kivető személy egy óvatlan pillanatban két előrenyújtott lábánál fogva a vízzel telt lyukra rántja a földön ülő legényt.

SZALMASZÁL FÉLVEVÉS: Szintén beugrató játék. Gyanútlan, többnyire újonc legénnyel fogadnak, hogy nem tudja egymás mellé helyezett nyitott tenyerébe fölvenni a földről a szalmaszálat. Miközben próbálkozik, a háta mögött állók közül valaki egy lapát ganét dob a tenyerébe.

NYÚLVADÁSZAT: Ez is rászedő, durván szellemes játék. Aki még nem ismeri, azt ráveszik, hogy a sötét istállóban játssza el a vadász elől menekülő nyúl szerepét. Szétterpesztett lábú legény lába alatt kell átbújni, mintha bokorba menekülve húzódná meg a vadász elől. A rábeszélésnél rendszerint az illető ügyességére apellálnak és bort ígérek. Mikor azután a nyúl át akar jutni a bokron, az előre odakészített ganéval bekenik az arcát.

VAKVEREBEZÉS: Az egyik legénynek bekötik a szemét: ő lesz a *vakveréb*. Valakit meg kell fognia az istállóban szanaszét futkározó társak közül. A szűk istállóban kevés a hely, futni nehéz. A vakverebet úgy próbálják távol tartani maguktól, hogy puha marhaganéval dobálják meg. A rászedett veréb a játék után rendszerint sokáig „tollázkodik”, azaz tisztálkodik, sőt még az istálló falára mázoló-dott trágyát is neki kell letakarítani.

KUNKORODÁS: Az előzőnél jóval szelídebb virtuskodó játék, amelynél szintén az ügyességre hivatkozva kötnek fogadásokat. Egy *rudallókötelet* kötnek fel a gerendára, mint egy hintát. A kötélt és a testük közé vízszintesen behelyezett keresztfára ráülnek és a fán keresztül történő előrebuksfencezéssel a gerendáig igyekeznek magukat feltornászni. Aki legtöbbször meg tudja tenni, az a játék győztese.

SZÍDÍTÉS (szédítés): Ez is ügyességi játék. A földre és a falra 6—8 cm átmérőjű kört rajzolnak. A vállalkozónak előrenyújtott jobbkezebe bicskát kell fognia, a bal kezével pedig a jobb kar alatt átnyúlva megfognia a jobb fülét. Ilyen pózban le kell hajolnia és a bicskát háromszor a földön levő kör közepébe beleszúrnia, majd háromszor gyorsan körüljárnia a kört, s utána a falra rajzolt kör közepébe belevágni a bicskát. E művelet végére azonban a legtöbben megszédülnek és csak keveseknek sikerül a falon levő körbe is beletalálni.

KÖTÉLHÚZÁS: A csoportos virtuskodás közismert játéka. A felhevült társaság az udvarra menve két táborra oszlik, és egy kötél két végébe kapaszkodva igyekeznek kimozdítani egymást a helyükről, azaz átrántani a másik csoportot a középen meghúzott vonal maguk felőli oldalára. Bár ebben a játékban a nyers erő dominált, a furfangosabbak sokszor éltek az ellentábort megzavaró apró cselvetésekkel, tréfákkal, amelyek ha elég szellemesek voltak, nem számítottak csalásnak. Hogy a huzakodás közben kifejtett erőfeszítés szabályos volt-e, arról a középre állított bíró döntött.

Az egymás rászedésére, megtréfálására, virtuskodásra irányuló, és rendszerint fogadással együtt járó játékok annyira hozzátartoztak a legények életéhez, hogy egy közismertnek számító szilveszteri anekdotát is kapcsolnak hozzájuk. A falubeli bandákban megtörténtnek tüntetik fel a következő történetet:

Régen a *kisíri* parasztemberek szilveszter este az istállóban bandázáskor fogadtak egy pár liter borba, hogy közülük senki sem mer éjfélkor a temetőből hazahozni és visszavinni egy sírkeresztet. Az ajánlat csábító volt. Akadt egy hetvenkedő legény, aki éjfélkor felhúzott egy keresztet a temetőben, és a vállára vetve hazavitte megmutatni a cimboráknak. Aztán elment, hogy megmutassa azt is, hogy vissza is meri vinni. Sokáig várták a többiek, de nem jött haza. Akkor valamennyien kimentek a temetőbe, s látták, hogy ott fekszik halva a sírhalmon a legény. „Elvitte a gonosz, mert ujjat mert húzni vele” — mondják. Valójában az történt, hogy a szerencsétlen ember a kereszt visszaszúrásakor a kötényt a földhöz szögezte, és amikor föl akart egyenesedni, érezte, hogy valami nem ereszti. Ijedtében szörnyethalt.

A falubeli bandázásokról mondtak és az ismertetett játékok a környékbeli tanyák legényeire is vonatkoztathatók. Az egymáshoz közelebb eső tanyák legényei összegyűltek szórakozni. Ezek az összejövelek nem voltak mindennaposak. A falubeliekhez viszonyítva kisebb volt a társaság, és szolidabb volt a hangulat. Nem ittak kevesebbet, mint a falubeli társaik, de az italt jobban bírták. Kevesebbszer került sor duhajkodásnak számító mulatozásokra. A környékbeli tanyák istállóiban jobban dívott az izogatással járó kártyázgatás. *Máriást, filkózást, bunkózást, lórumot és ultit* játszottak. Praktikus okoknál fogva az egymáshoz közelebb eső tanyák fiataljainak szórakozásain olykor a leányok is megjelentek. Éneklés vagy citeraszó mellett táncolni tanultak.

Amikor a tanyákról beköltöztek a faluba, a legények egyik, vagy másik bandához csapódtak, de beilleszkedni csak nehezen tudtak. Mire a környező tanyavilág felszámolódtott, akkorra már a faluban is kihálófélben volt a legényélet vázolt sajátossága. Századunk közepétől a bandázások szerepét fokozatosan átvették a faluban megalakult körök (gazdakör, iparoskör). Jobbára ezek helyiségeibe látogattak el esténként iszogatni, kártyázgatni, kuglizni és biliárdozni. Napjainkban a termelőszövetkezetek klubszobáit, a vendéglőt, eszpresszót, illetve a kultúrotthont keresik fel társas szórakozás céljából. A hajdani vidám bandázásoknak ma már egyre inkább csak az emléke él Jászkiséren és környékén, illetve egy-egy szokását napjainkban a gyermekek gyakorolják.

Összefoglalásképpen a legényélet felvázolt tipikus vonásai alapján megállapíthatjuk, hogy a fent jelzett évtizedekben a természeti és társadalmi környezetet, a falu fejlődésének sajátosságait követve alakult a jászkiséri fiatalság élete. Elsősorban a szívós, önálló munkavégzés határozta meg az itteni fiatal emberek életfelfogását. Az őszi betakarítás után, amikor kevesebb munkájuk adódott, élve a lehetőségekkel, igyekeztek minél jobban kihasználni és színessé, változatossá tenni szabadidejüket. A közismert szórakozási formákat — bálázás, kocsmázás stb. maguk alkotta játékokkal, társas összejövetelekkel tették gazdagabbá. Erre szolgált az istállóbeli bandázás, amely népi rigmusokban, játékokban, tréfákban bővelkedő időtöltés volt. A legényélet eme jászkiséri sajátossága megítélésem szerint értékes színfoltja a jászági emberek életformájának. A fent leírtakkal a jászági, tágabban az alföldi falusi közösségek életformájának teljesebb megismeréséhez kívántam adalékokat szolgáltatni.

JEGYZETEK

¹ Tárgyát tekintve ezek közül KRESZ M.: A gyermekkor és az ifjúkor néprajza egy kalotaszegi faluban (Ethnographia, LV. 1944. 143—147.), Ud.: A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban (Néprajzi tanulmányok — Bárczi G. — Bp. 1949. 53—92) és RUITZ I.: A parasztiifjúság társasélete a Bódva vidékén (1880—1950) c. közleménye (I. rész: Ethnographia, LXXVI. (1965) 572—601. II. rész: uo. LXXVII. (1966) 93—117.) áll munkámhoz legközelebb.

² A Jászszágra vonatkozó néhány fontosabb forrásom: FODOR F.: A Jászszág életrajza. Bp. 1942. — BERECHY I.: Jászoknépszer. Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei kalendárium az 1948. évre (Szolnok, 1948. 87—91.) — CSETE B.: A jászkiséri gyermek játékszerei. Népművelési anyagokból, Bp. 1955. 66—74. Tanulssággal szolgált továbbá Szolnok megye készülő néprajzi atlaszának munkálatai.

³ Adatközlőim: Kiss Zsigmond 83 é., Lázár István 75 é., Pirner Mihály 60 é., Szabó Zsigmond 61 é., Petrovics Pál 68 é., Szentpéteri Sándor 68 é., Czifra Áron 50 é., Kiss István 45 é., ifj. Pirner Mihály 35 é., Szeremi Sándor 26 é., Ládi Ferenc 24 é., Kovács Józsefné 65 é., Bokor Mihályné 65 é., Gócsa Andrásné 62 é., Szepcsik Józsefné 25 é.,

⁴ FODOR F.: i. m. 380.

⁵ A községi tanács (Jászkisér) statisztikáiból vett adatok.

⁶ A szokás szélesebbkörű jázsági elterjedéséről ld. NAGY J.: Sajátos farsangi népszokás a Jászságban („Bakfázékdobás”) c. dolgozatát. Jászberény, 1967. Jászsági Füzetek 3. Különösen a 9. és kk.

MANCHE TYPISCHEN GEBRÄUCHE DES JUNGGESELLENLEBENS IN JÁSZKISÉR UND SEINER UMGEBUNG

von

MAGDOLNA SZABÓ

Die vorliegende Arbeit beschreibenden Charakters fasst die typischen Bezeichnungen der Lebensart zusammen, die von der Männergesellschaft, vor allem von den Junggesellen in Jászkisér und seiner Umgebung in den vergangenen Jahrhunderten geführt wurden.

Einleitend wird kurz über die wichtigsten Charakterzüge der Geschichte in der benannten Gemeinde und deren Gegend gesprochen, im weiteren folgt eine allgemeine Charakterisierung ihrer Gebrauchswelt. Bei der Auseinandersetzung der allbekannten Gebräuche des Junggesellenlebens, wie Kneiperei, Besuch von Bällen, Bekanntwerden, Liebeswerbung versucht der Verfasser die Ortseigenheiten hervorzuheben: z. B. *szénreménis* (Musterung der Mädel), *cefrevágás* (Maischgeschneide), Maischprozess (Volksbrauch vor Ostern), Aufstellung von Mai- und Rosenbäumen, Nachtmusikgeben, renommierte Spiele zu Ostern, Christgehen am Schlachtfest, *szűrűjasok* (Hochzeitsgastschaft von Nichteingeladenen).

Ein typischer Gebrauch des Junggesellenlebens in Jászkisér usw. *ólaskerti bandázások* (Zusammenkünfte der Junggesellen im Schoberhof) wird im weiteren Teil dieser Arbeit eingehend analysiert, d. h. hier wird der Zeitvertreib der Junggesellen, die sich abends in den Ställen versammeln, geschildert.

Nach der Beschreibung von Kneipabenden und von den sich daran anknüpfenden Unterhaltungen der Junggesellenbände, wie Ausflug (ausschweifendes Hin- und Hergehen im Dorfe zur Nachtzeit), Kahnfahrt (Wasserfahrt auf den am Dorfrande gelegenen Gruben in der Nacht), scherzhafte Nachtmusik werden die liebsten Spiele der Junggesellen dargestellt.

Nach einer eingehenden Schilderung der folgenden Spiele: *vom kleinen Stuhl Geld aufnehmen, Haarziehen, Betölpelung, Wasserschöpfung, Strohhalm aufnehmen, Ausschwindeln, Seilziehen*, wird von den Gebräuchen der Junggesellen in der umliegenden Welt der Einzelgehöfte geschrieben.

Schliesslich wird in der Arbeit auf die auch das Junggesellenleben umformenden Veränderungen hingewiesen, die infolge der ökonomischen und gesellschaftlichen Veränderungen erfolgten, bzw. es wird auch auf ihre heutigen Tendenzen angespielt.

EGY SZÓCSOPORT VIZSGÁLATÁNAK TAPASZTALATAI

VELCSOV MÁRTONNÉ

I.

1. Minden nyelvben — akár fejlett, akár primitív kultúra hordozója — megvan annak az emléke vagy ma is eleven szokása, hogy emberi testrésze neve mértéket is jelent. Ha más ismereteink nem volnának, már ebből a nyelvi tényből is kikövetkeztethetnénk, hogy melyek lehettek a mérésnek legősibb és egyúttal legtermészetesebb módjai.

A testrészek elsősorban hossz mértékül szolgálhatnak. Tér- vagy úrmértékként való használatuk már közvetve, később fejlődött ki. Feltűnő az is, hogy a mértékek különféle fajtái egy kezdetleges állapotban függetlenek egymástól. Az ősi mérési módoknak az esetlegessége miatt nem is alakult ki ezen az alapon egy egyetemes mértékrend. Időlegesen azonban mégis létrejött — minden tarkaság ellenére — egy, meghatározott relációban egyensúlyban levő, bizonyos korlátok között mégiscsak felhasználható, praktikus rendszer a testrészekkel kapcsolatos mértékek világában.

A magyar nyelvben a következő testrésznév eredetű mértéknevek találhatók: *öl, könyök, kar, tenyér, marok ~ marék, ököl(nyi), arasz, ujj, hüvelyk, láb*; testrészekkel kapcsolatos mértéknév ezenkívül a *lépés, járás, talpalatnyi*.

Az említett mértéknevek közös tulajdonsága, hogy a mértékjelentés közvetlenül a testrészelentésből fejlődött ki, függetlenül a szó föltehető legeredetibb jelentésétől. Így például a *hüvelyk* alapszavának: a *hüvely* szónak legkorábbi jelentése fakéreg volt. A mértékjelentés ebből közvetve, a testrészelentésen keresztül jött létre úgy, hogy a fakéregből készült, a nyilazásnál az ujja húzott „védőhüvely” érintkezésén alapuló névátvitellel a hüvelykujj megnevezője, jelölője lett előbb, és ebből alakult ki az immár harmadlagos mértékjelölő szerep (vö. MNy. LXIV, 56—56).

2. Az eddigiekből is láthatjuk, hogy a testrésznevek mértékjelentése természetes jelentésfejlődés útján alakult ki. Emellett azonban idegen nyelvi hatással is számolnunk kell, előbb latin (görög), később német minták szó szerinti fordításának a hatásával.

Az idegen hatás főleg a középkori fordításirodalomban közvetlen és igen erős. Már az első bibliafordításokban követelő igényként merült fel a héber → görög →

latin mértékek nevének magyarázása. Legkönnyebb feladatot ezen a téren éppen a testrésznevekkel kapcsolatos, természetes mértékek jelentettek a nyelvünkben is meglévő párhuzamok miatt. Arra is van példa a BK-ben, hogy a testrész- és mérték-jelentést alakilag is meg akarta egymástól különböztetni a fordító. Valószínű ugyanis, hogy a testrésznévtől való elkülönítés szándéka teremtette meg a *könyöklet* szót. Képzése alapján ugyan lehetne természetes úton született származéka is a *könyököl* ~ *könyökl* igének, de egyedül áll ilyen formájában a testrésznevekből alakult mértéknevek között; a vizsgált szócsoporthoz tagjai közül egyedül a *marok* mutat hasonló származékot: *markolat*, ez azonban más jelentéskörbe került.

Nehezebb volt természetesen az olyan mértékek nevének magyarra fordítása, amelyeknek nem volt pontos, önként kínálkozó magyar megfelelője. Sylvester például egy külön fejezetet csatolt bibliafordításához: „Az mirő szerszamokrul, mellekrul az Bent irāiban emlekezet lißen” címmel. Nem lehet véletlen, hogy magyarázatai között egyetlen testrésznév eredetű mérték neve sem szerepel.

A fordításnak sajátos termékei a szójegyzékek, szótárak. Ezek közül az egy-mással kapcsolatban állók átveszik egymás értelmezéseit. Látható belőlük, hogy a mienknél nagyobb változatosság uralkodott e téren a görögben, latinban. Gondoljunk csupán a *palmus maior* — *palmus minor* megkülönböztetésére. A beszélt nyelvhez közelebb álló szótárszerzők (pl. Szikszai) itt — felismerve a mértékjelentést — az *arasz*-t alkalmazzák; a *tenyér* ritkábban kerül elő, inkább csak szó szerinti fordítás gyümölcszeként. Márton a *palmus minor*-t 'tenyéryni'-nek, a *palmus maior*-t viszont 'arasznyi'-nak fordítja. MA.-nál az *arasz* mellett a *marok* is előfordult 'tenyéryni' értelemben. Megfigyelhetjük, hogy a fordítandó szöveghez való ragaszkodás mennyire megköti a szóhasználatot náluk. Ezzel szemben az élő nyelv a kétféle mérték megkülönböztetésére változatos jelzős szerkezeteket, illetőleg összetett szókat teremtett.

A *könyök*, *kar* és *öl* mértéknevek szintén váltokozva fordulnak elő a szójegyzékekben és szótárakban, mintegy fényt vetve arra az ingadozásra, küzdelemre, amely az élő nyelvben használt természetes mértéknevek és a görög-latin minta szó szerinti fordítása között alakult ki. Itt ezek a mértéknevek szinonimái egymásnak. A szöveggörnyezetben való használat azonban nem azonos ezzel, az élő nyelv produktumaként létrejött *öl* és *könyök* mértéknév úgy viszonylik egymáshoz, hogy az *öl* a *könyök* kétszerese. A *kar* természetes úton nem alakult valódi mértéknévvé — minden bizonnyal nem volt rá szükség az *öl* és *könyök* hasonló szerepe miatt —, megmaradt a hasonlítás szintjén; szójegyzékek, szótárak viszont itt-ott tartalmazzák (pl. MA, PP. különféle kiadásai) a latin *cubitus* és *ulna* fordítására, mértéknevek társaságában, tehát kétségtelenül mértékjelölő szerepben. Mindez azt mutatja, hogy a *kar* tükörfordítás eredményeképpen kapott mértékjelentést bennük, és nem a beszélt nyelv szülötte.

Eddig az idegen mintáknak serkentő, mértékneveinket gyarapító hatását vettük számba. Ezzel ellentétes hatás is érvényesült azonban később: a német nyelv, amely bizonyos magyar mértéknevek háttérbe szorulását eredményezte.

3. A vizsgált szócsoporthoz mértéknévként való szerepe kétségtelen. Tagjainak jelentős része hivatalos mértékegység nevévé vált egy időre. Hivatalos mértékjelölésen azt értem, hogy valamely mértékegység mintája, ábrája, etalonja valahol, valamilyen formában megtalálható volt, esetleg megtalálható még ma is, neve pedig azokban az átszámítási táblázatokban előfordul, amelyek hazánkban a méterrendszerre való áttérés idején jelentek meg. Ilyen mértéknév az *arasz*, *hüvelyk*, *ujj*, *láb*, *öl*; (egy ideig ilyen volt a *lépés* is, bár ez a méterrendszerre való áttérés táblázataiban nem szerepel, megvan viszont Dugonicsnál mértani mértékegységként).

E mellett az úgynevezett hivatalos használat mellett a vizsgált mértékek hozzávetőleges becslésre is alkalmasak voltak, és némelyikük alkalmas még ma is a mindennapi élet nyelvén. Ez a fajta mértékjelölő szerep a régebbi, de egyben marandóbb is. Az előbbiektől még ma is előfordulnak ebben az alkalmazásban az *arasz(nyi)* és az *ujj(nyi)*, viszont az *öl*, *láb*, *hüvelyk* már nem használatos ilyen alkalmi becslésre sem. Ezzel szemben az *ökölnyi* és a *járás* ezen a szinten maradt mindvégig, de pontatlan, megközelítő mértékmeghatározásul még ma is használhatjuk őket.

4. A vizsgált szavak mindegyikét, azokat is, amelyek nem szinonimái egymásnak, különböző koruk és különféle eredetük ellenére asszociációs szálak fűzik szorosan össze. Ennek okát elsősorban abban kereshetjük, hogy különböző nagyságú, egymáshoz viszonyítható mértékeket neveznek meg. A valódi mértéknévvé válás egyik ismertetőjele éppen ez az egymáshoz viszonyítás. Így osztották például az *öl* hosszúságát *lábakra*, majd ezt *hüvelykekre*, illetőleg *ujjakra*; így viszonyították az *ölhöz* a *könyök* hosszúságát, vagy így fejezték ki a *láb* nagyságát az *ököl* segítségével stb.

5. A jelentéstani összetartozást mutatja az alkalmi — nem hivatalos mértéknévként való — használat esetén a viszonylagos nagyság, illetőleg kicsinység kifejezésére való rugalmas alkalmazkodó képesség is, amely stilisztikai szempontból túlzásnak, nagyításnak, illetőleg kicsinyítésnek minősül. Ez mindig a szöveggörnyezet függvénye. Nemcsak az alapszók esetében tapasztaljuk ezt, érvényes ez a *-nyi* és olykor az *-s* képzős származékokra is. Kivétel viszont e sajátosság alól a *járás* és a *lépés*, ugyanis a *járás* eredendően nagy távolságot jelent. A *lépés* pedig mennyiségjelzővel szokott állni, és ez pontosabban determinálja jelentését, mint a tágabb szöveggörnyezet.

6. Jelentéstani szempontból a mértékjelentést jelentésbővülésnek köszönheti a vizsgált szócsoporthoz mindegyik tagja, az eredeti testrészjelentéshez viszonyítva ugyanis a valóságviszonyoknak nagyobb körére alkalmazhatók ebben a funkciójukban. További jelentésbővülés a tér- és űrmértékként való alkalmazás, ezt már

csak az *öl*, *hüvelyk*, *láb* (és részben a *lépés*) esetében tapasztaljuk (vö. az említett átszámítási táblázatokkal). Addig beszélhetünk jelentésbővülésről, amíg a testrészes mértékjelentés egyaránt eleven. Mihelyt az eredeti jelentés elvesz, ezzel ellentétes irányú további változás érvényesül: úgynevezett jelentésszűkülést tapasztalunk. Ezt elsősorban az *arasz* esetében láthatjuk. Az *öl* is elvesztette legeredetibb 'két kar' jelentését, azt, amelyikből a mértékjelentés közvetlenül kialakult; ez tehát jelentésszűkülés (másképpen azonban jelentésbővülés mutatkozott a 'Schoss' jelentés kialakulása tekintetében). A *hüvelyk* használati köre is leszűkült a mértékjelölésre, a testrészeljelentésből ugyanis kiszorította a *hüvelykujj* összetett szó. Ezzel szemben a *láb* a hosszú ideig eleven, sőt hivatalos mértékjelentését veszítette el. De a vizsgált mértéknevek közül többé-kevésbé mindegyik mutat bizonyos szűkülést a mai nyelvállapothoz viszonyítva, hiszen a hivatalos mértékrendszerből mindegyik kiszorult.

7. Néhány alaktani sajátosság is összekapcsolja a szócsoporthoz tartozó tagjait. Alapalakjukban is alkalmasak mértékjelölésre, ez volt a mértéknévvé válás egyik jelölője, feltűnő azonban, hogy gyakran társulnak bizonyos határozóragokkal, ilyen az *-ig*, a *-val* ~ *-vel* és a *-ra*, *-re*.

A *-nyi* mértékképző felvétele valamennyi ide tartozó főnév jellemzője. Az *-s* melléknévképző több mértéknévi alapszóhoz hozzájárul: *araszos*, *öles*, általában jellemző sajátosság azonban, hogy az eredeti jelentés él tovább a származékban: *ujjas*, *hüvelykes*, *lábás*, *tenyeres*, és esetleg ezen az úton bővül tovább a jelentése.

Feltűnik az is, hogy a testrészt jelentő alapszók mind a denominális *-l*, mind a denominális *-z* képzővel alkotnak igei származékot, csupán a *járás* és a *lépés* kivétel igei alapszava, illetőleg képzője miatt. Az így létrejött igecsoporthoz azonban már nem egységes, az egyes származékok jelentésfejlődése szétágazó irányban halad, koronként és vidékenként eltérő (*araszol*; *ölel*, *ölöz*; *könyököl* ~ *könyöklök*; *karol*; *hüvelykel*, *hüvelykez*; *tenyerel*, *tenyerez*; *markol*; *öklel*, *öklöz*; *lábal*), de közös jegyük, hogy az illető testrészszel végzett bizonyos cselekvést neveznek meg.

A felsorolt sajátságok a vizsgált szavakat egy csoportba vonják.

II.

1. A vizsgált mértékegységek — más országokhoz hasonlóan — nálunk is vidékenként, sőt városonként különbözők voltak. Éppen ezért korán felmerült valamiféle szabályozásnak, egységesítésnek az igénye. Tudunk arról, hogy már III. Béla megpróbált rendet teremteni a mértékek összevisszaságában, de nem sok eredménnyel. Később Zsigmond törvényerejű rendeletekkel tette kötelezővé a budai mértékrendszernek a használatát az egész országban. Megszülettek nálunk is az úgynevezett „királyi mértékek”. Ezek meghatározása — mint ismeretes — bekerült Werbőczy Hármaskönyvébe; a „királyi láb”-nak ott megörökített ábrája segítségével a „királyi öl” mérete is kiszámítható. Mindezek ellenére nem volt egységes

ez a szabályozott, középkori hossz mérték, mert a „királyi láb” mellett élő úgynevezett „magyar láb” is használatban maradt. A kettő közötti, hozzávetőleg 10 cm-es különbség igen nagy. Ennek a kettősségnek szükségképpen velejárója, hogy az *öl*-höz való viszonyításban kétféle szorzórendszer volt érvényben: a rövidebb „királyi láb”-hoz tizenhatos, a hosszabb „magyar láb”-hoz tízes szorzószámra volt szükség.

Egy XVI. századi német nyelvű geometriai munkából (Christofforus Puechler de Syclas in Ungern: Ein kurtze vnd grundliche analytung zu dem rechten verstand Geometriae; 1563-ból) az *ujj* természetes nagyságú rajzát is megismerhetjük. Itt négy egymás mellé rajzolt árpaszem adja az ábrát. E mű első fejezetében ugyanis felsorolja a szerző — németül és latinul — a nálunk használatos XVI. századi mértékegységeket. Ehhez szemléltető eszköz az említett rajz, amely — királyi mértékben — a „királyi láb” tizedrészének (18,62 mm) bizonyul. Itt szintén a római mértékek hatását fedezzük föl, amit a „magyar láb”-nál is megfigyelhettünk.

A királyi mértékeket megteremtő rendelkezések a közben eltelt másfél-két évszázad alatt lassan feledésbe merültek, úgyhogy a XVII–XVIII. század fordulóján ismét nagy tarkaság uralkodott. Most már a bécsi udvar igyekezett újra némi rendet teremteni. III. Károly a pozsonyi mértékek általános használatát rendelte el, ez állt ugyanis — a területi közelség miatt — a legközelebb a bécsi mértékekhez. Mindennek nyelvi következménye, hogy a XVIII. századtól kezdve egyre jobban használják a német mértékneveket, a régi *réf* ~ *röf*, *sing* mellett ekkor terjedt el a *suk* ~ *sukk* ~ *sug*, *col* ~ *coll* használata a magyar *láb*, illetőleg *ujj* és *hüvelyk* rovására.

Az úgynevezett pozsonyi mértékek beosztása lényegében a középkori magyar királyi mértékekével azonos, csak alaphosszuk tér el egymástól. Etalonjaik a XIV–XV. század óta a mai napig láthatók a pozsonyi városháza kapujának két oldalán. (Fényképét l. *Bendeffy*: Középkori magyar hossz- és területmértékek; Fejezetek a magyar mérésügy történetéből 75–9, az elmondottakhoz általában l: i. m. 58–81).

A múlt század végére a bécsi mértékek szinte egyeduralkodóvá váltak a hivatalos használatban.

2. A mértékek itt vázolt összevisszaságának hazánkban is csak a méterrendszerre való áttérés vetett véget a XIX. század utolsó negyedében. Csaknem egy évszázad telt el azóta, hogy a francia nemzetgyűlés 1791-ben Franciaországban elrendelte a métermérték használatát, míg végre 1870 augusztus 8-án összegyűlt Párizsban a nemzetközi méterkonferencia. Magyarországot Kruspér István és a nyelvészettel is sokat foglalkozó Szily Kálmán képviselte. Ugyanők hasonlították össze ezt megelőzően a magyar állam mintamértékeit a francia levéltárban őrzött eredeti platina méternek, illetőleg kilogrammnak hiteles másolataival.

1874. ápr. 17-én szentesítették Magyarországon a méterrendszer bevezetéséről szóló törvényt. Ez magyar és német nyelvű. Az egyes mértékfajtákkal részletesen foglalkozik.

A törvény megjelenését követően egymás után jelentek meg az átszámítási táblázatrendszerek, magyarázó munkák, tankönyvek és tanulmányok, hogy az átállást lehetővé tegyék a másfél évnyi türelmi idő alatt. A rendelkezés ugyanis 1876. január 1-én lépett életbe.

Megtudjuk ezekből a munkákból, hogy például: „...a gyakorlati életben, hol valami nagyon fontos számításra szükség nincs, e g y m é t e r t 38 hüvelyk hosszúnak vehetünk... Mivel pedig minden 12 hüvelykből egy láb telik, ha valamely, méterekben adott hosszúságot lábokban akarok kifejezni, a méterek számát szorzom 38- c z a l, s a szorzatot osztom 12- v e l...” (Békési Gyula: A métermérték ismertetése 23); az *öl*-re átszámított méterérték pedig így alakul: „Egy méter = 9/17 bécsi *öl*... Egy méter tehát valamivel (273 tizedredrésszel) nagyobb egy fél *ölnél*” (i. m. 28).

Természetesen minden ilyen munkában megtaláljuk a gyakorlati használatra megfelelő durvább átszámítás mellett a pontosabb számításokat is. Az átszámítás alapjául a bécsi mértékek szolgáltak. Csupán a hosszmértékek értékeit közöljük itt:

„1 centiméter	=	0,37965	bécsi hüvelyk
1 méter	=	37,965	bécsi hüvelyk
1 méter	=	3,16375	bécsi láb (3,164)
1 méter	=	1,286	bécsi rőf
1 méter	=	0,52729	bécsi <i>öl</i> .” (Jády József: a méter-

rendszer ismertetése ... 24).

A tér- és köbmértékek átszámított értékei is megtalálhatók (i. m. 25–6), valamint bőséges példaanyag a számításmodok gyakorlására. A térmértékek elnevezésében a *négyszög*- előtag már egyeduralkodó, és kiszorította a régi *kvadrát*-ot, a köbmértékeknél a nyelvújítási *köb*- az összetételi előtag, éppúgy, mint ma. (Említésre méltó, hogy a *köbhüvelyk*, *köbláb* mellett áll a *köb-öl* — mindenütt kötőjellel —, amely alaki egyezést mutat a latin *cubulus* átvételéből született *köböl* űrmértékkel, azonban tőle függetlenül jött létre a geometria nyelvén a *köb+öl* összetétele útján. Sem a SzófSz., sem az ÉrtSz. nem jegyzi fel ezt a *köb-öl*-t.)

A vázolt folyamatból minket a nyelvi kérdések érdekeltek. Megdöbben és szinte csodálatra késztet az a gazdagság és egyben zárt rend, amely néhány testrésznévből vagy cselekvésnévből született mértéknévre a századok folyamán felépült. Eddig sokat emlegettük a primitív mértékek pontatlanságát, hiányosságát, végezetül mégis meg kell vallanunk, hogy gazdag jelentéstartalmuk, illetőleg jelentésfeltevő képességük nélkül nem juthatott volna el a magyar metrológia arra a fejlődési fokra, amely a méterrendszer bevezetését közvetlenül megelőzte. Elevenségüket pedig mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy közülük — mint láttuk — jó néhány, nem hivatalosan ugyan, csak alkalmi használatban, de ma is él.

ERGEBNISSE EINER WORTGRUPPENUNTERSUCHUNG

VON
FRAU M. VELCSOV

Die aus Körperteilbezeichnungen hervorgegangenen Maßbezeichnungen haben die gemeinsame Eigenschaft, daß sie sich direkt aus der Bedeutung der Körperteile entwickelt haben, unabhängig von der zu vermutenden ursprünglichen Bedeutung. Obwohl dieser Bedeutungswandel auf natürliche Weise einsetzte, muß man auch mit dem Einfluß fremder Sprachen — zunächst dem Lateinischen, später dem Deutschen, — rechnen.

Die Maßbezeichnungen der untersuchten Wortgruppe haben doppelte Funktion. Für eine gewisse Zeit wurde ein bedeutender Teil dieser Worte zur amtlichen Maßbezeichnung. Neben diesem amtlichen Gebrauch wurden sie auch für ungefähre Schätzungen benutzt, manche von ihnen werden noch heute in der Alltagssprache angewendet. Diese Art Maßbezeichnung ist die ältere, zugleich aber auch die beständigere.

Alle überprüften Worte — trotz ihres verschiedenen Alters und Ursprungs — sind assoziativ miteinander verknüpft. Den Grund können wir vor allem darin suchen, daß wir die Maße aufeinander beziehen können.

Auch einige morphologische Eigenheiten verbinden die Glieder der Wortgruppe miteinander. Sie sind zwar auch in ihrer Grundgestalt fähig, Maße zu bezeichnen, aber häufig verbinden sie sich mit Flexionsendungen (*-ig*, *-val* *-vel*, *-ra* *-re*). Es ist charakteristisch für alle hierher gehörenden Substantive, daß sie *-nyi* aufnehmen und damit zu Maßbezeichnungen werden.

Infolge der aufgezählten Eigenschaften kann man die untersuchten Worte in einer Worte zusammenfassen.

Die aus Körperteilen entstandenen Maße wichen auch bei uns in den einzelnen Landesteilen voneinander ab. Deshalb entstand schon früh das Bestreben, sie zu vereinheitlichen.

Daher wurden die sogenannten „königlichen“ Maße festgelegt. Aber erst der Übergang zum Metersystem konnte dem Durcheinander ein Ende setzen.

Dem Andenken Gedeon Mészöly's gewidmet
zur zehnten Jahreswende seines Todes

ÜBER EIN FINNISCH-UGRISCHES LOKALKASUSSUFFIX *m**

ANTAL NYÍRI

1. Nach GEDEON MÉSZÖLY's überzeugender Deutung sind die Suffixe des ungarischen Infinitivs, die der Partizipien, die der Gerundien *-va/ve*, *-ván/-vén* aus Ortsbestimmungssuffixe entstanden. Das möchte ich mit Hinweis darauf unterstreichen, daß jedem ungarischen Bildungssuffix der erwähnten Ableitungen je eine ortbestimmende Endung entspricht. Das kann keineswegs ein Zufall sein. Die Beispiele: *biró-ni* megy 'er geht zum Schulze' ~ *vadász-ni* megy 'er geht zum Jagen'; *el-é*, *el-ő* vesz 'er nimmt etwas hervor' ~ *gonosz tév-é*, *tév-ő* ember 'ein böse tuender Mensch'; *oldal-t* van 'etwas befindet sich seitwärts' ~ *tanul-t* ember 'ein geschulter Mensch'; *ho-v-a* ~ *ho-v-a* 'wohin?' ~ *lát-v-a* 'gesehen'.

2. TOIVONEN legte dar (Nyr. 59: 69–71), daß die Endung *-m* des ostj. DN *nim* usw. 'ober, das Obere', die des wog. (AHLQV.) *num* 'das Obere; oberhalb befindlich; höchst, oberst' (MUNK.—SZIL.) und die des juraksamojedischen *num* 'Himmel, Luft, Gott', O *nom* 'Gott', K. *num* 'Himmel, Wetter, Donner' den Wurzeln nicht angehören (hervorgehoben von A. NYÍRI), weil den Wortformen *num*, *nom* im Ostj. DN *noχ*, Trj. *nòk*¹ 'nach oben hinauf' usw., V, Vj *nùχpà* 'id.', im Wog. (AHLQV.) *noχ*, *noηq*, *nuk*, *nuηk* 'nach oben, aufwärts' gegenüberstehen. Er stellt auch fest, daß die Endungen der wog. und ostj. Wörter: *-χ*, *-k*, *-k* die Varianten des Lativsuffixes sind, das *-m* hält er aber für ein Ableitungssuffix (Nyr. 59: 70). TOIVONEN betrachtet den Stamm der sam. K *nu'du* 'hinauf', *nu'inam* 'oben', *nu'inade* 'von oben' als die Entsprechung der wog. und ostj. Wurzel *nu-* (Nyr. 59: 71).

Da am Ende der ostj. DN *noχ*, Trj. *nòk*¹ 'nach oben hinauf' usw. V, Vj *nùχpà* 'id.' und an dem der wog. (AHLQV.) *noχ*, *nuk* usw. 'das Obere', P *nuηk* 'nach oben, aufwärts' usw. — wie TOIVONEN feststellt — das Lativsuffix *-k* ist, können wir annehmen, daß am Ende der wog., ostj., sam. *num* auch ein Lokalkasussuffix uralischen Ursprungs sein könnte. Vgl. ostj. „DN *kim* usw. 'hinaus' ~ *kāmən*

*Dieser Artikel ist eigentlich die Fortsetzung des Artikels: „Zur Geschichte des ungarischen Partizipsuffixes *-t/-ti*“, der vom Verfasser zu Helsinki im Jahre 1965. am zweiten internationalen Finnougristenkongress vorgetragen wurde (CSIFU. 359–66).

'draußen, auf dem Hof, auf der Straße', *kaməttə* 'von draußen, vom Hof' (s. noch TOIVONEN Nyr. LIX. 70–1, Suomi V: 16, S. 303–304). Das *-m* scheint besonders für den Lokativ, den Ablativ und die Adjektivformen charakteristisch zu sein, aber bei dem letzten ostj. Beispiel (DN *kim* usw. 'hinaus') kommt es jedenfalls auch im Lativ vor" (LIIMOLA, Zur wogulischen Formenlehre, JSFOu. 58: 23). Ich möchte darauf hinweisen, daß in den fiu. Sprachen die Satzbestimmungen auch als Attribute gebraucht werden können und infolge dessen sich in Adjektive umwandeln können.

3. Daß das *-m* in den fiu. Sprachen ursprünglich ein Lokalkasussuffix war, wird auch durch andere ostj. mit *-m* suffigierten Adverbien bestätigt: Trj. *kəmmam* 'ki; hinaus', *təʃanam* 'ide', *koʃnam* 'hova', Jg. *koʃnam* 'id' usw. (E. VÉRTES: Nyelvtani adalékok a keleti chanti (osztják) nyelvjárásokhoz [Grammatische Beiträge zu den ostjakischen Mundarten] II. NyK. XL. 322–36); *məttəgəm* jonkin verran | in gewissem Maße; Partizip der Vergangenheit: *mənəm: m ə n ə m ʒəjət* mennyt mies, mies joka meni | der (fort) gegangene Mann; Part. preteriti: *məmmənnə* mennessäni | als ich ging, *məmmənnə* als du gingst *məmmənnə* als er ging (K. F. KARJALAINEN: Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. Bearbeitet und herausgegeben von E. VÉRTES, SUST. 128: 16, 18).

4. Es ist von großer Bedeutung, daß auch im Tscheremissischen mit *-m* suffigierte Adverbien der Zeit vorhanden sind: *kunam* 'mikor; wann?' *tunam* 'akkor; zu jener Zeit' *mə-kodom* 'midőn; als' (BUDENZ, Cseremisz tanulmányok [= Tscheremissische Studien] NyK. III: 464); mit *-m* suffigierte Zeitbestimmungen: tscher. *telem* 'im Winter', *kengežem* 'nyáron', *judom* 'éjjel; nachts'. Diese halten WIEDEMANN (Gramm. 26) und BEKE (Cseremisz nyelvtan [= Tscheremissische Grammatik 197] für Akkusativ, BUDENZ hingegen lehnt diese Annahme ab (NyK. III: 446), weil dem *-m* noch Satzbestimmungssuffixe angehängt werden können, z. B. *teleməš* 'télre'; bis Winter', *teleməšen* 'tél óta; seit Winter' und er hält das *-m* für einen Bildungssuffix (NyK. III. 446). Und das Suff. des Akk. *-m > -n* im Finischen.

5. Daß dieses Suffix ein Lokalkasussuffix sein dürfte, dafür spricht auch die Tatsache, daß neben dem Zeitwort *manam* 'szól, mond; er sagt etw.' eine mit *-m* suffigierte Ergänzung steht, z. B. *manes maškam* = 'er sagt dem Bären (*maška* = 'Bär'). Anders BEKE: Cser. nyelvt. 196.

6. Die Pendants der hier untersuchten mit *-m* suffigierten Adverbien sind Gerundien im Wog., z. B. AL lu *šotlam* mini 'a ló száguldva meg; das Pferd geht gerannt' (*šottali* = 'er, sie es rennt'), *khujjim* tarwinti = 'feküdvén körtögy'; gelegen schnarcht er' (VNYj. 170 usw.); anders SZ. KISPÁL MAGDOLNA, A vogul igenév mondattana 199–338. BUDENZ veröffentlicht auch eine Postposition im Wogulischen: *multimä*, *multim* 'um die Erde herum' (UgAl. 206), deren Wurzel mit der des ung. Zeitworts *múlik* 'es vergeht' identisch ist. Vgl. ostj. *manəm* 'gegangen' usw. (STEINITZ, Ostj. Chrest. 79–80; 69–70); das mit *-ma* gebildete

syrj. Gerundium ist eine Umstandsbestimmung: os *kilima* lokte = 'ein Bär im Zustande des Hörens kommt' (STIPA, Funkt. 148; A. KÖVESI MAGDA, A permi nyelvek ősi képzői 224). Vgl. damit den wog. Satz: AL. lu *šottlam* mini — 'das Pferd geht gerannt' (anders A. KÖVESI MAGDA, A permi nyelvek ősi képzői, 212—39). — Das -m als Infinitivsuffix im Mordwinischen E. *pala-mo* 'küssen' *ñile-me* 'verschlingen, verschlucken'; M. *pala-mā. ñilā-mē* (*ñilemā*); Infinitiv-Partizip: E. *pala-ma* 'das Küssen; man muss küssen; geküsst (von jmdm); *ñilī-mā* 'das Verschlucken; man muss verschlucken; verschluckt (von jmdm); M. *pala-ma. ñilānma* (PAASONEN, Mordw. Chrestomatie. 010—11).

7. Dieses ursprüngliche Ortsbestimmungssuffix -m wird in allen uralischen Sprachen gebraucht und zwar in den verschiedensten Funktionen, zum Zeichen dafür, dass es ein uraltes Element der uralischen Sprachen darstellt, dessen ursprüngliche Funktion sich mit der Zeit in die verschiedensten Richtungen entwickelte (vgl. BUDENZ, Ugal. 202—07; Fgr. Sprw.² 81; LEHTISALO, Abl. 86—110; COLLINDER, CompGr. 799—813).

Im Ungarischen kommt dieses ursprüngliche Ortsbestimmungssuffix -m nur als Bildungssuffix vor: *álo-m* 'Schlaf', *örö-m* 'Freude' (vgl. *örül* 'er freut sich'; *hoto-l-m* > *hatalom* 'Macht' usw.

* * *

8. Ich möchte noch darauf hinweisen, daß sich in den altaischen Sprachen „aus Zeitwörtern gebildete“ Adverbien finden, deren Endungen ursprünglich Bestimmungssuffixe gewesen sein mögen, z. B. jak. *tab-a* 'zu, gegen' (< *tap-* 'finden'). Dieses Suffix -a ist mit der Dativendung des Altaischen -ai od. -a identisch (RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II. Formenlehre. Bearb. und herausgegeben von PENTTI AALTO. Helsinki, 1952. MSFOu. 104: 117) und die Funktion derselben kann auch die des Lativs sein z. B. mong. *gažar-a* 'auf die Erde, zu Boden' (a. a. O. 32).

Über die ältesten Infinitive der indoeuropäischen Sprachen wurde festgestellt, daß sie ursprünglich mit Lokalkasussuffix gebildete Wörter waren. So z. B. das ai. *dr̥ś-* 'das Sehen': Dativ *dr̥ś-ē* 'zu sehen', av. *darəs-oi* 'zu sehen'. „Ob demgemäß auch die Infin. Aor. wie *ἐνεῖκεν* 'bringen', *εἶπαί* 'sagen', *χέει* 'gießen, schütten' mit jenen asigmatistischen Infin. ai. *dr̥ś-ē* direkten Zusammenhang hatten, oder ob sie erst nach der Analogie der Infin. auf -σσι gebildet worden sind, bleibt unklar“ (BRUGMANN—DELBRÜCK, Vergl. Gr. II. 1. § 82).

A HANGSZIMBOLIKÁRÓL

SZATHMÁRI ISTVÁN

1. A stilisztika — több más gyakorlati jellegű diszciplínával együtt — az utóbbi másfél évtized alatt nálunk is igen öröndetesen föllendült, és remélhetőleg a jövőben még inkább föl fog lendülni. A III. Országos Magyar Nyelvészkongresszus stilisztikai vitája (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Szerk.: KNIEZSA ISTVÁN. Bp., 1956. 101—300) és a hatására meginduló kutatások; e tárgy egyetemi, főiskolai, majd gimnáziumi oktatásának bevezetése; az irodalomtörténeti és szépirodalmi vizsgálódásokban a formai jelenségeknek — köztük a stiluseszközöknek (egyébként ez utóbbiak nemritkán válnak tartalmi elemekké!) — mind erőteljesebb előtérbe kerülése; továbbá újabban a strukturalista jellegű, matematikai módszereket alkalmazó, valamint az információelmélet kívánalmait is figyelembe vevő (külföldi indíttatású) stíluselmző kísérletek — mind, mind hozzájárultak ahhoz, hogy — ha még nem is mindig a kívánatos szinten — címéleti munkák, tankönyvek, egy-egy költő stílusát bemutató művek, különböző módszereket követő stíluselmző tanulmányok stb. láthattak napvilágot (l. a magyar stilisztikai kutatás felszabadulás utáni eredményeit összefoglaló két szemlélt: SZATHMÁRI ISTVÁN: MNy. LII, 512—25 és FÁBIÁN PÁL: MNy. XLV, 479—98).

Hogy a fentiekben nem említettem külön a nyelvészeti és irodalmi jellegű stilisztikát és stíluselmzést, azt tendenciózusan tettem. Többek nézetével ellentétben ugyanis én azon a véleményen vagyok, hogy nincs két stilisztika, csak egy. Ha egyáltalán szóba jöhet a jelzett megkülönböztetés, akkor legfeljebb egyféle stilisztikának, stíluselmzésnek hangsúlyban eltérő két változatáról beszélhetünk. Vagyis például az irodalminak nevezett elemzés esetében a nagyobb hangsúly az irodalmibb jellegű elemek vizsgálatán van (a mű mondanivalója, helye az illető író, költő oeuvre-jében stb.; illetőleg az inkább szépirodalmi vonatkozású stiluseszközök: képek, trópusok stb.); az úgynevezett nyelvészeti stilisztikákban pedig a nyelvi—stiláris jelenségek feltárásán és bemutatásán. Egyik sem lehet meg azonban a másik nélkül! Ha bármelyik „jelleg” érvényesítése hiányzik, az elemzés csonka, elhibázott. (Ha az „irodalmi” jellegű elemzésben a nyelvi—stilisztikai eszközökről alig esik szó, vagy ha valamely „nyelvészeti” jellegű elemzésben egy-, esetleg többfajta stiláris eszköznek a taxatív felsorolását kapjuk, azok bizony nem kétféle, hanem

hiányos vagy éppen rossz elemzést jelentenek!) — De presze azért sem lehet két stilisztikáról beszélni, mert a köznyelv, a mindennapi nyelv és a szépirodalmi nyelv stílusa között lényegbeli, elvi különbség nincs. A szépprózában, a versben megtalálható nyelvi—stilisztikai eszközök mind megvannak a köznyelvben is. Igaz, nem azonos minőségben, nem azonos szinten, nem ugyanolyan „hírértékkel” (vö. FÓ-NAGY IVÁN: A stílus hírértéke. ÁltNyTan. I, 91—123). A különbség tehát nem lényegi, hanem minőségi, ami természetesen nagyon is figyelembe veendő, de nem azt jelenti, hogy — mondjuk — a köznyelvi jelenségeket és a szépirodalmi művek nyelvi—stiláris eszközeit a „köznyelvi szint”-ig számba veszi az úgynevezett nyelvészeti jellegű stilsztika és stíloselemzés, a továbbiakkal pedig az „irodalmi”-nak tekintett stilsztika és stíloselemzés törődik.

2. Hol tartunk a stilsztikának fentebb jelzett előrehaladásában a hangtan területén, a hangtani jelenségek stílusértékének vizsgálatában, elemzésében?

A hangtanban (ezúttal röviden foglalva össze az itteni stiláris lehetőségeket) eleve bizonyos stílusértéke van — különösen más nyelvek viszonylatában — az egyes nyelvek legfelsőbb lényegéhez tartozó, hosszú évezredek alatt kialakult hangrendszernek és kiejtismódnak (a magyarra nézve l. a BÁRCZI GÉZA írta szép jellemzést: Nyr. LXXX, 8—10). Válogathatunk továbbá a szinonim szavak között, és a kiválasztott szavakból, kifejezésekből úgy alkothatjuk meg mondatainkat, hogy azok — zeneileg is — kellemes vagy éppen kellemetlen stb. benyomást keltsenek a hallgatóban, illetőleg, hogy hangalakjukkal is érzékeltessék valamelyest a mondanivalót. Ezenkívül — elsősorban — a költők sok mindent elárulhatnak, megsejtethetnek az általuk alkalmazott versforma, ritmus, rím, alliteráció stb. segítségével. Végül pedig stílushatással jár az egyes hangok normák szerinti, szokványos képzésmódjának, valamint a kiejtés, a beszéd hangszínének (amibe belejátszik a hangsúly, a hangerő, a hanglejtés, a hangfekvés, a hangköz, a beszédíram stb.) a megváltoztatása. (Mindezekre más szempontból vö. SZATHMÁRI ISTVÁN: Népr. és Nytud. XI, 40—1.)

Ennek megfelelően a hangtan stilsztikájának foglalkoznia kell a hangok, hangsorok s az egész kiejtés, illetőleg a „hallható nyelv” általános esztétikai—stilisztikai sajátágaival, zeneiségével; a szavak, illetve a nyelv hangulatával (ennek természetesen csak egyik — bár korántsem lényegtelen — összetevője a szavak hangalakja; l. A magyar stilsztika vázlata 149—73); a hangszimbólika kérdéseivel és az úgynevezett expresszív vagy kifejező hangváltoztatás eseteivel. (Természetesen az itt felsorolt jelenségeknek az írott nyelv csupán kisebb hányadát tudja jelölni, érzékeltetni.)

3. A szavak, szósorok zeneiségének, jóhangzásának (euphonia) tárgyalása — minthogy fontos követelménye a hatásos szónoklatnak — már az első retorikákban fontos helyet kapott, s nagyon korán, szintén már a görögök foglalkoznak az egyes hangok szerepével, sőt „jelentésével” (l. később is). Amióta pedig

több tényező eredményeképpen, de nem utolsósorban BALLYnak és tanítványainak a nyomán körvonalazódott a leíró nyelvtanok felépítését követő úgynevezett funkcionális stilisztika, az efféle kézikönyvek külön fejezetet szentelnek a hangtan stilisztikájának. (L. bővebben BALÁZS JÁNOS: III. NyKongr. 104—77 passim, irodalommal.)

Ami most már a magyar stilisztikát illeti, több korábbi részletkutatás és -eredmény után — ezúttal csupán a legkiemelkedőbb és viszonylag újabb összefoglaló munkákra utalva — ZLINSZKY ALADÁR summázta „Művészi hangfestés és hangutánzás” címen (Budapesti Szemle 1937., újra kiadva: A magyar stilisztika útja. Bp., 1961. 294—361) az ez irányú magyar vizsgálódásokat, kiindulva az európai fejlődésből és kiemelve az egyes korstílusokban (a futurizmussal bezárólag) a különböző hanghatások művészi szerepét. A hangtani — vagy még tágabban — akusztikai jelenségek teljes számbavétele, stilisztikai értékeiknek teljességre törekvő feltárása a nemrég elhunyt ZOLNAI BÉLA nevéhez fűződik: „Szóhangulat és kifejező hangváltozás” című (Szeged, 1939.) kibővített és átdolgozott munkájának méltán adta ezt a címet: „Nyelv és hangulat. A nyelv és akusztikája” (Bp., 1964. 297 l.). Végül a legmodernebb módszerekkel — a strukturalista, az információelméleti, a statisztikai, a fonetikai eredményeket felhasználva és a legújabb elektromos gépi berendezések méréseire is támaszkodva — FÓNAGY IVÁN vette beható vizsgálat alá „A költői nyelv hangtanából” című munkájában (Irodalomtörténeti Füzetek 23. szám, Bp., 1959.) a vers zeneiségének eszközeit, prozódikus elemeit, de mindenekelőtt a hangot, amely „a versben kettős szerepet tölt be: semleges eleme a jelentést hordozó szónak, egyúttal azonban önálló mondanivalója is van.” A szerző mindezt a hangok akusztikai szerkezetével és képzésmódjával magyarázza. Ilyenformán érinti az egész hangtan — benne különösképpen a hangszimbolika — teljes problematikáját. (L. még: uő., A hangsúlyról. NytudÉrt. 18. sz. Bp., 1958.; FÓNAGY IVÁN—MAGDICS KLÁRA, A magyar beszéd dallama. Bp., 1967.)

És mindehhez tegyük hozzá, hogy az utóbbi másfél évtized alatt megjelent, egy-egy költő egyéni stílusát vizsgáló művek — például KARDOS LÁSZLÓ „Tóth Árpád” (Bp., 1955. és átdolgozva: 1965.), J. SOLTÉSZ KATALIN „Babits Mihály költői nyelve” (Bp., 1965.), TÖRÖK GÁBOR „A líra: logika (József Attila költői nyelve)” (Bp., 1968.) című kötete stb. —, továbbá verselemzések — például KOVALOVSKY MIKLÓS „Egy Ady-vers világa. »Új tavaszi seregszemle« (MNyTK. 111. sz. Bp., 1965.), SZABOLCSI MIKLÓS „A verselemzés kérdéseihez (József Attila: Eszmélet)” (Bp., 1968.) című munkája stb. — nagy súlyt fektettek a hangtani—akusztikai (köztük hangszimbolikai) jelenségek vizsgálatára.

4. Ezúttal a hangszimbolikát kiemelve, az elmondottak alapján azt gondolhatnók, hogy legalább különböző szintű stilisztikai jellegű tankönyveinkben, az ide vonható lexikonokban stb. ez az egyik legfontosabb hangtani jelenség — az oktatás számára — tisztázva van, és a különböző szinteken lényegében azonos

koncepcióban szerepel. Sajnos, nincs így! (Vö. ÉDER ZOLTÁNNak a magyar hangtani–stilisztikai kutatások eredményeire vonatkozó megjegyzéseit: Irodalmi és Nyelvi Közlemények. 1968. 2. sz. 78 és kk.)

„A magyar stilsztika vázlata” magát a fogalmat sem említi, jóllehet az ide vágó sajátságokat tárgyalja, főként a „Szóhangulat” körében (19–20, 149–60 passim). — „A magyar stilsztika útja” lexikona már meghatározza („az egyes hangoknak ... a képzésmódjuktól, az illető szó jelentésétől és a szöveggörnyezettől függő egyszeri és nem általános érvényű hatása ... , amellyel meghatározott hangulatot kelthetnek, vagy erősíthetik a szó jelentése által már sugallt érzelmi velejárót” 443), de az elméleti problémákat, e jelenség sajátságait — ide vonva a hangutánzó és hangulatfestő szavakat is — szintén a „Szóhangulat” címszó alatt érinti. — A gimnáziumi tankönyv (A stílus. Bp., 1969.²) pedig — nem nevezve meg magát a jelenséget — „a vers egész hangspektruma: általános zenei benyomása” (32–3) keretében utal arra, hogy „a versben a szavak nemcsak jelentésük révén idézik fel a valóság tárgyait, jelenségeit, folyamatait, hanem hangtestükkal közvetlenül is.” (Uo.)

A „Kis magyar stilsztika” (szerk.: SZABÓ ZOLTÁN. Bukarest, 1968.) a nyelv zeneiségét — az adott keretek között — részletesen tárgyalja (49–80), a hangszimbolika azonban — igaz, hogy a régebbi értelmezésében — nagyon kis teret és meglehetősen negatív értékelést kap benne: „Túlzásnak találjuk ... a hangszimbolika képviselőinek azokat a kategorikus megállapításait is, hogy a mély hangzású hangok ... szomorúságot, bánatot fejeznek ki ... , a magas hangzásúak pedig örömet ... Cáfoló ellenpélda bőven akad ...” (56). Viszont nem hallgathatjuk el, hogy „A hangmetafora” címen — főként FÓNAGY említett munkájának eredményeire támaszkodva — megemlékezik a hanghatásokról, a hanggal való hangutánzásról és a hangulatfestésről (57–62). (A verstani elemek expresszív lehetőségeit: a ritmust, a rímet, az alliterációt, a cezúrát és az enjambement-t — 62–80 — külön tárgyalja.)

Az „Eszttétikai kislexikon” (főszerk.: SZIGETI JÓZSEF. Bp., 1969.) tágabban értelmezi a hangszimbolikát: „a természet vagy az ember által készített tárgyak hangjának viszonylag hű utánzása a beszédhangok segítségével a reprodukált hangokkal kapcsolatos képzetek felkeltése céljából; ill. a valóság jelenségei által kiváltott érzelmi, hangulati reakciók újbóli kiváltása a szavak hangalakja segítségével. Szokás megkülönböztetni a hangutánzást, a hangfestést és a hangulatfestést.” (131.)

GÁLDI LÁSZLÓ verstanában (Ismerjük meg a versformákat. Bp., 1961.) — jelezve, hogy a versnek is van hang-, alak- és mondattana — „Hang és vers” címen megemlékezik a hangszimbolikáról és az alliterációról (188–93). Az előbbit mint a hangok kifejező erejét fogja fel, és rámutat arra, hogy ez nem csupán európai divat, hanem „ősi gyökerei ott rejlenek népdalunkban, népünk ösztönös művészi törekvéseiben” (191), majd — már az alliterációval kapcsolatban — ezt írja: „Mai versérzékünknek különösen azok az alliterációk kedvesek, melyek tartalmilag is

indokoltak, s végeredményben mintegy felolvadnak a hangszimbolika más bonyolult effektusai közt” (én emeltem ki; 193). — Megjegyzem, hogy egy korábbi vitaindító előadásában (Athenaeum 1940. 368 kk.) a hangszimbolika magyar lehetőségei között említi a reduplikációt, az ikerszavak létrehozását, a magas és mély hangok térszimbólumot hordozó értékét (*ez ~ az*), az expresszív geminációt (*ropog ~ roppan*) stb. is.

5. Mindjárt rámutathatunk azonban, hogy a hangszimbolika pontos értelmezését és különösen a körülhatárolását, megjelenési formáit illetően a külföldi stilisztikákban sem igen kapunk egyöntetű képet. A legrégebbi hagyományokkal rendelkező francia stilisztikákat, illetve efféle munkákat helyezve előtérbe (és csupán néhányat emelve ki közülük), például MAURICE GRAMMONT „*Traité de phonétique*” című híres művének harmadik részében „*La phonétique impressionniste*” cím alatt (Paris, 1946.³ 377 kk.) a hangutánzó, valamint hangfestő szavakat (les onomatopées; les mots expressifs) s bennük az egyes hangok és hangkombinációk szerepét, továbbá a „liaison”, a „hiatus”, az ismétlések, az alliteráció, az asszonánc, a rím kifejező értékét, illetőleg a szokványos hangsúlytól, hanglejtéstől és intonációtól való eltérés funkcióit tárgyalja. Verstanában pedig (Le vers français. Les moyens d'expressions, son harmonie. Paris, 1947.²) „Les sons considérés comme moyen d'expressions” címen (193 kk.) sorra veszi — többek között — a magán- és mássalhangzók kifejezésbeli lehetőségeit.

MARCEL CRESSOT „*Le style et ses techniques. Précis d'analyse stylistique*” című könyvében (Paris, 1951., új kiadás) felteszi a kérdést: vajon a szót alkotó hangok a hangszimbolika („harmonie imitative”) segítségével képesek-e a képzet-hez, a fogalomhoz asszociálni magát a dolgot (15). Erre azt a választ kapjuk, hogy — bár korlátozott mértékben — mind az egyes hangoknak, mind a szavakat alkotó, illetőleg mondatbeli hangsoroknak szerepük lehet — a hangok természetétől, a szavak jelentésétől és a mondat értelmétől függően — különböző hangutánzás létrehozásában, illetve a mondanivaló hangulatának megéreztetésében. (Ennek során szó esik bizonyos hangismétlődésekről, az alliterációról, a rímről, a jó- és rosszhangzásról, a hasonló hangzásról — „paraphonie” —, a hiátusról stb. I. h. 15–27.) Ezenkívül megemlíti a szerző, hogy élőszóbeli előadás esetén négy tényező befolyásolhatja — legalábbis részben — a hanganyag hatását: a kiejtés, az előadás gyorsasága, a hangsúlyozás, az intonáció és az előadásmód (27–32). Végül utal arra, hogy az írott nyelvben milyen lehetőségek vannak a különböző hanghatások érzékeltetésére (32–6).

PIERRE GUIRAUD stilisztikájában (La stylistique. Paris, 1957.) TRUBECKOJra és BALLYra hivatkozva felsorolja a beszélt nyelv hangstilisztikai („phonostylistique”) lehetőségeit, az effajta variánsok területeit, mint az expresszivitás eszközeit (ilyenek: a hangsúly, az intonáció, a nyújtás, a reduplikáció, a hangutánzás, az alliteráció, továbbá az artikuláció, az előadásmód stb.). És

Grammont-t idézve megemlíti, hogy a komoly és az éles magánhangzók, a kemény és a lágy magánhangzók stb. expresszív értéket vehetnek fel alkalmas szövegkörnyezetben; ezenkívül a hangok megoszlásának, találkozásának, megismétlésének stb. is lehet szimbolikus értéke („la valeur expressive ou symboliques des sons”; l. 56—8):

Végül — a felsorolt magyar és néhány francia munka után, érdekességképpen is — nézzük meg GÁLDI LÁSZLÓ francia stilisztikáját (Précis de stylistique française. Bölcsészkarai egységes jegyzet. Bp., 1967.). Eszerint az expresszív eufónia (az eufónia szót a szerző a szokásosnál tágabb értelemben használja: „... entendant par là tout ce qui peut contribuer, au point de vue phonétique, à un nuancément adéquat de l'énoncé” i. h. 22) a következő tényezők segítségével jön létre: a hangok kiválasztása és csoportosítása, a hangsúlyok alkalmazott elosztása, az intonáció (a szintagmák és a mondatok melódiája), a beszélt nyelv megfelelő tagolása (a szóbeli közlésben, a szépprózában és a költői szövegben) és bizonyos előadási alakzatok (az ismertebbek: l'allitération, l'apocope, la diérèse, la synérèse” 22—3). Ezek közül az elsővel kapcsolatos hangszimbolika („harmonie imitative ou parfois symbolisme phonétique” 26) keretében a különös akusztikájú szavaknak két csoportját különbözteti meg: a valóságos hangutánzó szókat („des onomatopées proprement dits, c'est-à-dire des mots imitant les sons de la nature, cf. *siffler*, ... *chuchoter*, ... *gronder*...” uo.) és az expresszív szavakat, amelyek szimbolikus hatásukat a hangalaknak és a szó jelentése bizonyos megfelelésének köszönhetik („onomatopées secondaires ou occasionelles ... cf. *vif*, *splendide*; les rimes *monotone* et *automne* chez Baudelaire et Verlaine etc.” uo.). Ezután felsorolja a különböző nyíltságú stb. magán-, illetőleg mássalhangzók asszociálási lehetőségeit, megjegyezvén az effajta verselemzésekkel kapcsolatban, hogy valójában nem egy-egy hang expresszivitásáról van szó, hanem több hangcsoport teremtetten polifóniáról („il ne s'agit point de l'expressivité d'un seul son, mais d'une sorte de polyphonie, créée par plusieurs séries de sons dont les échos s'entremêlent et se superposent sans cesse” 33; l. egyébként 21—45).

6. Kétségtelenül igaz, hogy a hangoknak jelentést tulajdonító hangmetafizika teljesen téves elmélet (l. Kis magyar stilisztika 56); hogy „... a hangmetafizika rengeteg önkényes, szubjektív párhuzamot állított fel a hangok és a színek vagy egyéb érzetminőségek között” (Eszttétikai kislexikon 132); hogy ilyenformán a hangmetafizika, illetőleg az effajta hangszimbolika a gyakorlatban nemritkán az öncélú formalizmushoz vezetett; stb. (Ez utóbbival is magyarázható, hogy például nálunk a felszabadulás után az ötvenes évek közepéig a formai elemek vizsgálata és kutatása — köztük a hangszimbolikaiaké is — igen erősen háttérbe szorult.) Mégis egyet kell értenünk azzal, hogy a nyelvben — és különösen a költészetben — a hangoknak és az akusztikai eszközöknek nem lényegtelen „önálló” mondani-valójuk is van, illetőleg lehet; hogy „A hangszimbolika egy kétségtelenül meglevő objektív viszony, amely különböző érzékelési módok, különösen a látás és hallás

élménye között észrevehető kapcsolaton alapszik ... A költészet nem az egyetlen terület, ahol hangszimbolika érvényesül, de olyan tartomány, ahol a hangzás és jelentés közötti belső kapcsolat lappangóból nyílttá válik, és nagyon érezhetően és nyomatékosan jut kifejezésre ...” (R. JAKOBSON, Hang — jel — vers. Bp., 1969. 248).

Mindehhez tegyük hozzá, hogy a hangszimbolika eszközei kiemelkedően fontos szerepet tölthettek és töltenek be több korstílus (pl. a romantika, a szimbolizmus, az impresszionizmus, a futurizmus, az expresszionizmus stb., illetve — gyakran negatíve, azaz éppen ezek kerülésével — egyes régebbi és mai avantgardista irányok) szépirodalmában.

Arról sem feledkezhetünk meg, hogy az újabb, strukturalista jellegű (formális vagy a funkciókat is figyelembe vevő, statisztikai módszereket alkalmazó stb.) hangtani (fonetikai és fonológiai) vizsgálódások és stílselemzések semmiképpen sem tekintik elhanyagolható területnek a hangszimbolikát. De az általában (mindenekelőtt a különböző szintű irodalmi oktatásban) is örömdetesen fellendülő vers- és prózaelemzések szintén nem nélkülözhetik a hangszimbolika eszközeinek mérlegre vételét. (Ezért egy kissé túlzónak tartjuk az Esztétikai kislexikon záró megjegyzését: „Az irodalmi nyelvnek nem lényege a hangszimbolika, még a lírai költemények nagyobb része sincsen ilyen szimbolikus akusztikai eszközökkel megformálva.” [I. h.] — úgyszintén a Kis magyar stilisztika ez irányú elmarasztalását: 56—7.)

Talán nem lesz tehát haszontalan, hogy — elsősorban az eddigi irodalom felhasználásával és főként a stilisztika oktatását véve figyelembe — megpróbáljuk több vonatkozásban is körülhatárolni a hangszimbolikát.

7. Hogy mindezt megtehessük, — úgy gondolom — a következő kérdésekre kell feleletet keresnünk: a hangszimbolika eredete, lényege, sajátosságai, meghatározása; a hangszimbolika eszközei, területei; érintkezése más stilisztikai jelenségekkel; elemzés módja.

A hangszimbolikával kapcsolatban — egy kissé leegyszerűsítve a dolgot — az alapvető kérdés (mindig is ez volt!): van-e, lehet-e a hangoknak jelentésük, más szóval: a szavak, a nyelvi jelenségek hangalakja és jelentése között van-e reális kapcsolat, az előbbiből az illető nyelvet ismerő következtethet-e az utóbbira? Erre — mint sokan bizonyították és megírták (l. például SAUSSURE-nél) — határozott „nem”-mel kell válaszolnunk (a nyelv sokoldalúságát, a legkisebb árnyalatokat is megéreztető kifejezésbeli gazdagságát, állandó fejlődésképpességét stb. — többek között — éppen ez biztosítja).

A nyelvnek, ennek a csodálatos jelrendszernek a rendkívüli bonyolultságából következik azonban, hogy bár a jelzett tétel igaz: jelölő és jelölt viszonya mégsem ilyen egyszerű.

A) Egyrészt — mint ismeretes — minden nyelvben vannak úgynevezett hangutánzó szavak, amelyekben a természetnek, egyes állatoknak vagy az ember által készített eszközöknek stb. a hangjait, zörejeit utánazzuk beszédhangokkal (pl. *sivít, mekeg, kong*), vagyis — mint GRAMMONT írja említett fonetikájában (377 kk.) — valójában ezeket a hangmegnyilvánulásokat bizonyos beszédhangjaink segítségével (egyes hangok képzésmódjuknál, akusztikai hatásuknál fogva nagyobb mértékben, mások kevésbé vesznek részt a reprodukálásban) „lefordítjuk” a nyelvünkre. E szavak esetében tehát — mivel kisebb-nagyobb mérvű reprodukálásról van szó — többé-kevésbé reális a kapcsolat jelölt és jelölő között. Ezt az is bizonyítja, hogy a hangutánzó szavak a különböző nyelvekben hasonlítanak egymáshoz, azért „csak” hasonlítanak, mert az egyes nyelvek hangrendszerei mintegy determinálják az utánzás milyenségét.

A hangutánzó szavak stilisztikai szerepe — és egyben értéke —: a megfelelő hangképzetek és a velük járó asszociációk közvetlen felkeltése. Például:

*Brummog a bögő, jaj, be furcsa hang,
Beléjekondul a repedt harang,
Kutyák vonítanak a holdra fel,
A túlsó parton varjúraj felel.*

Juhász Gyula: Tápai lagzi

Minthogy az említett stilisztikai érték a szavakkal együtt született, és szerves része jelentésüknek, tehát mintegy „lexikalizálódott”, ezek esetében állandósult stílusértékről beszélhetünk (ezért jelezhetik — és jelzik — a szavak efféle tulajdonságát az egy- és kétnyelvű szótárak; vö.: SZATHMARI: Népr. és Nytud. XII, 35 kk.).

(Megjegyzem még, hogy — mivel közvetlen kapcsolat van a hangalak és a jelentés között: a magas és mély hangrendű szópárok esetében a palatalisok a cselekvés kisebb intenzitását, a dolog kisebb voltát, a közelre mutatót stb. fejezik ki, szemben a velarisokkal. Itt említhetjük meg a *tülekedik ~ dulakodik, köröm ~ karom* stb. típusú úgynevezett hangrendi átcsapásokat; az *ez ~ az, itt ~ ott*-féle mutató névmásokat; a *hej ~ haj*-féle indultaszókat; de az *izeg-mozog, hébe-hóba, ringy-rongy* stb. ikerszókat is; stb. Ezekre nézve l.: A magyar stilisztika vázlata 159; ZOLNAI BÉLA, Nyelv és hangulat 133–41 és passim; J. SOLTÉSZ KATALIN i. m. 25–7.)

B) Másodsorban találhatók az egyes nyelvekben hangfestő (vagy hangulatfestő) szavak, amelyek esetében a hangalak azzal járul hozzá a jelentés — valamilyen mozgás, cselekvés vagy tulajdonság — érzékeltetéséhez, hogy az illető cselekvésre, tulajdonságra jellemző hangulatot, érzelmet vált ki belőlünk (pl. *cammog*,

szöszmötöl, tutyimutyi). A hangfestő szavakban tehát — az előző csoporthoz képest — kevésbé közvetlen a kapcsolat jelölt és jelölő között. De azért maga a kapcsolat megvan, mert a szót alkotó egyes hangok, illetőleg sajátos hangcsoportok, sőt az egész szó hangtani struktúrája (szintén képzésbeli alkatuknál és akusztikai hatásuknál fogva) — a más nyelvet beszélők számára már inkább csak sejtetően —, ha nem is magát a cselekvést vagy tulajdonságot „jelenítik meg” a hangutánzókhöz hasonlóan, már önmagukban „jelzik” az azokra jellemző hangulatot.

A hangfestő szavak stilisztikai szerepe és egyben értéke: a szó jelentésének a hangalak keltette hangulattal történő felidézése, amihez nem kismértékben hozzájárul az, hogy e szavak jórészt a nyelv tréfás, játékos alkotásai, és hogy — mivel többségükben enyhén vagy nagyobb mértékben pejoratív cselekvést, tulajdonságot jelölnek — jobbra tréfás, csúfolódó, gúnyos hatásúak. Például: „A kékfestő befelé görbítette a lábát és *cammogott*, mint a medve.” (Gelléri Andor Endre; idézi az ÉrtSz.)

A hangutánzókhöz hasonlóan a hangfestő szavak esetében is állandósult a stílusérték. (A hangutánzó és hangfestő szavak közti különbségre és hasonlóságra l. GRAMMONT, *Le vers français* 205—6. Egyébként a két csoport stilisztikai stb. sajátosságaira vö.: ZOLNAI i. m. 170—84, irodalommal.)

C) Még tovább vizsgálva azokat a szavakat, amelyekben a hangalaknak szerepe van a jelentés kialakításában, eljutunk a szóhangulat címen tárgyalt stilisztikai jelenséghez.

Mint ismeretes, a szójelentésnek a fogalmi tartalom és a használati kötöttségén kívül egyik — egyszer-másszor nem lényegtelen — összetevője az úgynevezett szóhangulat, vagyis az illető szóval együtt járó hangulati érték, érzelmi színezet (l. A magyar stilisztika útja 525—7). Ennek több forrása lehet (l.: ZOLNAI i. m. passim; A magyar stilisztika vázlata 149—73). A szó fogalmi tartalma után azonban kialakításában a legfőbb szerepe a hangalaknak van. Természetesen ebben az esetben még sokkal távolabb a kapcsolat jelölt és jelölő között. Csupán arról van szó, hogy a beszédnek zenei hatása is van: a szavak (és mint meg fogjuk látni, az egyedi hangok, továbbá a mondatok s a folyamatos beszéd) pusztán hangalakjukkal is bizonyos (kellemes vagy kellemetlen) hangulatot tudnak kelteni. Bár e hangulat feltételei — az egyes nyelvek hangrendszerétől és fonetikai—akusztikai felépítettségétől függően — nyelvenként különböznek bizonyos fokig, és jöllehet egy nyelven belül is annak megítélése, hogy egy szó kellemes vagy kellemetlen hanghatású-e, nem kismértékben függ az egyén szubjektív érzésétől, — a hangalak hatásának objektív okai is vannak. Ilyenek: a szót alkotó hangok minősége; a magán- és mássalhangzóknak, az utóbbiakon belül a zöngéseknek és zöngétleneknek az aránya, illetőleg arányos megoszlása; a hangelemek sorrendje és kapcsolásmódja; stb. (A magyarban kellemes hanghatású szavak például: *dallam, szellő, fülemüle*; kellemetlenek: *lajstrom, trehány*.)

Tehát a szó hangalakja — az úgynevezett szóhangulattal rendelkező szavak esetében — az általa felidézett érzelmi velejáróval még csak nem is a kifejezendőnek a hangulati értékét „jelzi” (mint a hangfestő szavak esetében), hanem attól szinte függetlenül kelt kellemes vagy kellemetlen hangulatot, ami azért mégis belejátszik a jelentésbe. (Más dolog, hogy a hangalak gyakorlatilag csak a számunkra ismeretlen, idegen nyelvi szavak esetében hat a fogalmi tartalomtól függetlenül. Egyébként kapcsolatukban a fogalmi tartalom dominál. Azaz például hiába kellemes a hangzása egy szónak, ha az általa jelölt dolog kellemetlen: a *borong* és a *dorong* szinte megegyezik hangzás tekintetében, az utóbbi mégse kellemes hatású szó. És mindebből az is következik, hogy viszont ha a hangalak és a fogalmi tartalom hatása megegyezik, akkor erősítik egymást, pl. *csillag*, *pillangó*, illetőleg *trehány*, *krákog*.)

A hangzás által felidézett szóhangulat stílushatását a nyelv — különösen a költői stílus — szívesen felhasználja, részint a mondanivaló erősítésére, hatásosabbá tételére, részint a zeneiség teljesebb érvényesítésére.

Például: Virrad. Szürkül a város *renyhe piszka*.

Tóth Árpád: Hajnali szerenád

A zene *száll*, a nóta *szól*,

A *holdas* éj, békét *dalol*.

Juhász Gyula: Balalajka

A hangalak által felidézett szóhangulat is jobbra állandósult stílusértékű, bár felhasználását nagymértékben befolyásolja a szöveggörnyezet. Továbbá arról sem feledkezhetünk meg, hogy kellemes vagy kellemetlen hanghatás alkalmilag — két vagy több szó találkozásakor is — létrejöhet (ez utóbbit l. a D) pontban). Elvben a szótárak a hangalak felidézte állandósult stílusértékű szóhangulatot szintén jelölhetnék. Hogy mégsem teszik, jóllehet az úgynevezett képzettársulásos eredetűt jelzik, az azzal magyarázható, hogy egyfelől a hangalak tekintetében közömbös, lényegesen nagyobb számú szavaktól az egyértelműen expresszívекig sok az átmenet. Másrészt az effajta szóhangulat — mint rámutattunk — igen gyakran érintkezik az alkalmi jellegűvel. Harmadsorban — mint már ugyancsak utaltunk rá — ezek megítélésében még egy nyelven belül is nagyon érvényesül a szubjektív szempont.

(Csak melleleg jegyzem meg, hogy több alaktani elem — állandósult — stílusértékének kialakításában nem kismértékben szerepe van az illető elem hanghatásának. Például: *mondta* ~ *mondotta*; *aludj* ~ *aludjál*; *ott* ~ *ottan*; *bár* ~ *ámbátor*; *-ong*: „Ősz húrja *zsong*, | *jajong*, *búsong* | a tájon ...” [Tóth Árpád ismert

fordításából]; *-i: foci, cigi, diri*; stb. — L. A magyar stilisztika vázlata 174—234; vö. J. SOLTÉSZ KATALIN i. m. 132—167.)

D) A hangoknak, a hangalaknak a jelentésbeli szerepét, illetőleg a stílushatását eddig szavakban vizsgáltuk — a jelölt és jelölő, szorosabb kapcsolatától a lazább kapcsolat felé haladva —, és csak az állandósult stílusértékű hanghatással rendelkezőket vettük figyelembe. Úgy gondolom, az elmondottak alapján is csak helyeselhető, hogy a hangutánzó, a hangfestő szavakat és azokat, amelyek esetében a kellemes vagy kellemetlen hanghatás utal a „jelölt” kellemes vagy kellemetlen voltára, kifejező szavaknak nevezzük (vö.: GÁLDI: Athenaeum. 1940. 371—3; BÁRCZI: Nyr. LXXX, 5; ha az utóbbiakat sokan nem sorolják ide, illetőleg külön nem is említik, a fentebb mondottak alapján minden bizonnyal érthető). Megjegyzem még, hogy — mint a nyelvi jelenségek esetében általában — a felsorolt három kategória között igen gyakori az átmenet, és hogy a hangutánzó stb. szavak felhasználás közben mintegy egybeolvadnak az — ezután tárgyalandó — alkalmi jellegű hanghatásokkal.

A következőkben az egyes hangoknak és hangcsoportoknak — a mindenkori jelentésre gyakorolt stb. — igen sokféle árnyalatú alkalmi hatását vesszük szemügyre, s valójában így jutunk el a hangszimbolikához. Természetesen ezek a hangok és hangcsoportok is szavakban jelentkeznek, de nem mint szótestek, hanem mint egyes hangok (vagy hangkapcsolatok) hatnak, amelyek a hatást illetően szórészeket, szavakat átugorva a mondat, a beszéd folyamatában kapcsolódnak egymáshoz.

A hangok, hangcsoportok efféle hatásával — mint ismeretes — nagyon régóta és sokan foglalkoztak, illetőleg nyilvánítottak vele. kapcsolatban véleményt. Az egyik legszélsőségesebb nézet szerint az egyes hangoknak a szavakéhoz hasonló jelentésük van (l. például nálunk FOGARASI JÁNOS munkáját: A magyar nyelv metaphysicája vagy a betűknek eredeti jelentései a magyar nyelvre alkalmaztatva. Pest, 1834.). A másik szerint éppen ellenkezőleg: hangszimbolika nincs; vagy ha van is, a hangok ilyen hatása csekély, szinte elhanyagolható (a hangszimbolikáról vallott felfogás történeti alakulására l.: ZLINSZKY ALADÁR, ZOLNAI BÉLA és FÓNAGY IVÁN idézett munkáit, passim). A kutatások azonban (s e tekintetben lényeges előrelépést jelent FÓNAGYnak „A költői nyelv hangtanából” című, többször említett könyve; gyakran ennek az eredményeire támaszkodunk mi is az itt következőkben) — a fiziológia, a fizika stb. felől is — különböző mérésekkel, tehát egzakt módon igazolták, hogy a hangoknak jelentésük nincs, minthogy ebben az esetben a jel és az általa jelölt közlés között társadalmilag rögzített (konvencionális) kapcsolat, amely pontosan meghatározza a jel használatát, nem áll fenn. De azt is bebizonyították, hogy hangszimbolikáról, azaz a hangoknak, hangcsoportoknak a mondanivaló jelentését erősítő, árnyaló, illetőleg bizonyos hangulatot, érzelmet sugalló hatásáról — igenis beszélhetünk. Sőt, fényt derítettek e je-

lenség eredetére, feltételeire stb., és választ adtak arra az egyáltalán nem könnyű kérdésre, hogy miért tükrözhet egy hang az egyik szövegben ilyen, a másikban olyan, a harmadikban stb. ismét másféle hangulatot (pl. az *l* szeretetet, gyöngédséget sugall Kosztolányi „Ilona” című versében: „Ó az *i* | *kell*eme, | ó az *l* | *dall*ama, | mint ódon | *ball*ada, | úgy sóhaj | *l*ona”); de az elmúlást festi alá ebben a Petőfi-sorban: „*El*hull a virág, *el*iramlik az élet” [Szeptember végén], vagy éppen a halált idézi Vörösmarty „*Hel*vila halálán” című versében: „Álom, álom, édes álom! | Átass engem, légy halálom!”).

FÓNAGY így foglalja össze minderről a legfontosabb tudnivalókat: „A hang és a hanghoz fűződő képzet között minden esetben természetes kapcsolat van ... Legegyszerűbb a kapcsolat a szó szoros értelmében vett hangfestés [a fentebb előadottak miatt is, inkább hangutánzásnak mondanám! Sz. I.] esetében. Ilyenkor a sorokból kiemelkedő beszédhang akusztikai szerkezetének hasonlósága folytán stilizáltan ábrázol valamilyen hangjelenséget, az *m*, az *n*, a nazális magánhangzó (vagy az *i*) a hegedűszót, a zöngétlen zárhang (*k*, *t*, *p*) a lódobogást vagy a becsapódó golyók zaját ... — A hangképzés bizonyos kinesztetikai élménnyel jár ..., mely többnyire nem tudatosul. A hangok metaforikus elnevezése és a versek tanúsága szerint azonban valamilyen módon mégiscsak tudomást veszünk róla ... Nedvesnek érezzük, és így is nevezzük (*mouillé*) a *ty*, *gy*, *ny*, *ly* (*lj*) vagy *j* hangot, mivel képzésekor a nyelv nedves felülete széles területen érintkezik az ugyancsak nyálkás szájpaddal. Lágynak minősülnek a gyenge inervációval képzett hangok és kemények, amelyek képzésekor a beszédszervek izmai erősebben megfeszülnek (megkeményülnek). Két kinesztetikai élmény találkozik itt. A szájüregben, a beszédtevékenység folyamán keletkező tapintási élmény vagy izomérzet és a szájüregen kívül tapasztalt kinesztetikai élmény közt érzünk megfelelést. — Az esetek többségében azonban a hang vagy a hang képzésével járó élmény másodrendű, de valamilyen szempontból analóg jelenségnek felel meg. Az *i* vagy *ü* éles tárgyakat ábrázolhat. Az éles tárgyak vágnak, fájdalmat okoznak, s szinte fájdalmat okoz már a hallószervben a nagy frekvenciájú hang is.” (I. m. 89–90.)

Arról pedig, hogy egy-egy hang nagyon eltérő hangulati tartalmakat sugallhat, ezt olvashatjuk: „... az ellentétes vagy erősen divergáló ítéletek [ti. egyazon hang hatásairól] nem cáfolják egymást, a komplex hangélmény különböző mozzanataihoz kapcsolódnak csak. A nyelvhát és a szájpaddal közelsége folytán az *i*-hez kicsi tárgyak képzete fűződhet. A nyelvhát emelkedésével egyidejűleg meg is feszül az izom. Feszés az *i* ajakartikulációja is. Ezáltal ugyanez a hang alkalmassá válik szilárdság és erő kifejezésére ... Az *r* hangjánál fogva a dübörgést érzékelteti, dinamizmusa folytán a harcot, az erőt. De éppen olyan indokolt, éppen olyan természetes az is, hogy a nyelv vibráló mozgása a remegést, a rémületet érzékelteti olykor.” (Uo. 92–3.)

Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy mindez csak a hangok képzésmódja stb. folytán adódó lehetőség, képesség, ahogy GRAMMONT írja: „les sons ne sont jamais expressifs qu' en puissance” (Le vers français 206). Mikor és hogyan válik mindez realitássá? A beszélő, az író és mindenekelőtt a költő úgy választja ki, úgy csoportosítja mondanivalója kifejezésére a szavakat, a nyelvi elemeket (a stílus mindig a lexikai, a grammatikai és a fonetikai—akusztikai szinonímák közötti válogatás eredménye!), hogy azok kifejező erejét a tartalomnak, hangulatnak megfelelő akusztikai benyomást keltő hangok is növeljék. Tehát a hangok szimbolikus hatásának, a hangszimbolika létrejöttének lényeges feltétele a szavak, a mondat, a szöveggörnyezet megfelelő — mintegy inspiráló — jelentése. Ha ez hiányzik, a hangok hatástalanok maradnak (vö. GRAMMONT i. m. 196, 206). De többről van szó, mint amit ZOLNAI BÉLA FÖLDESSY GYULÁnak a szavaival így fejez ki: „a mondat zárt egységében a hangokba is beleáramlik valami a jelentés energiájából” (Nyelv és hangulat 13; l. még Kis magyar stilisztika 58—9). Inkább FÓNAGY véleményével érthetünk egyet, amely szerint a kérdéses képzetek nem a mondatból áradnak bele a hangokba, hanem a mondat — mint a rezonátor — felerősíti, előtérbe állítja a domináns hangok egyik vagy másik — eleve létező — megfelelő sajátosságát.

A hangok továbbá nemcsak érzékeltethetik a fogalmi eszközökkel kifejezett tartalmat, hanem ezen túl is léphetnek, mint sok példával igazolja „A költői nyelv hangtanából” című könyv (250 kk.). Sőt a vers hangjai előre megsejtethetnek egy szavakkal csak később megfogalmazódó gondolatot is, amit FÓNAGY a zenei formataból kölcsönzött szóval devizának nevez (i. m. 262—4; l. még J. SOLTÉSZ KATALINnak Babitstól vett találó példáit: i. m. 32—4).

Kétségtelenül el kell fogadnunk JAKOBSON következő megállapítását: „egy fonéma, amely csupán egyszer fordul elő, de egy kulcsszóban ellentétszerű, funkcionális helyzetben, frappáns jelentőségre tehet szert!” (i. m. 249—50; l. még GÁLDI LÁSZLÓ kitűnő példáját: a *locsol cs*-jének hatását József Attila „Esti felhőkön” című versének első soraiban. Ismerjük meg a versformákat 188—9). Ennek ellenére azt kell mondanunk, hogy egyrészt általában egy vagy több hang, esetleg hangcsoport többszöri ismétlődése kelt szimbolikus hatást („Egy bizonyos fonémaosztály átlagon felüli halmozása vagy két ellentétes osztály kontrasztív összeállítása egy verssor, egy versszak, egy egész vers hangzásszövetében úgy hat, mint egy »búvópatak«-szerű jelentés...”. JAKOBSON is m. 248). Másrészt hogy a vers színezetét a teljes hangspektrum határozza meg: a domináns és a nem domináns hangok beleszöngése, illetőleg a hiányzó, háttérbe szoruló hangok (példákkal együtt részletesen l.: FÓNAGY i. m. 96—105; vö. azzal, amit GÁLDI LÁSZLÓ és FÓNAGY IVÁN mond a költői nyelv polifóniájáról: Précis de stylistique française 33, illetőleg i. m. 241—84).

Amint már rámutattunk, a hangok jelentéséről nem beszélhetünk. A hanghatás mindig konkrét, egyszeri, nem függetleníthető az adott szövegtől. Azért arról sem szabad elfelejtenünk, hogy előfordulnak nyelveken vagy legalábbis több nyelven túlmutató hangszimbolikai tények (pl. a velaris magánhangzók szomorúságot, gyászt sugallnak; a palatalisok meg örömet, vidámságot, stb.), továbbá minden nyelvben többé-kevésbé kikristályosodnak az egyes hangokhoz fűződő hangszimbolikai lehetőségek (a francia viszonylatában l. GRAMMONT kitűnő művét: „Le vers français” 232 kk. és GÁLDI „Précis de stylistique française” című jegyzetét: 26–33; — magyar viszonylatban l.: NAGY JÁNOS: A hangszín, a szóhangulat szerepe költészetünkben: MNy. LI, 189–200; J. SOLTÉSZ KATALIN i. m. 25–34; FÓNAGY IVÁN i. m. passim; ZOLNAI BÉLA i. m. passim).

E) Az eddigiekben azt láttuk, hogy a hangok — eredeti funkciójukon kívül — hathatnak bizonyos szavakban, mintegy hozzájuk kötve, állandósult stílusértékkel (= kifejező szavak), és hathatnak a mondatban, a beszéd folyamán, alkalmi jelleggel (= hangszimbolika). Még tovább menve — ebben az esetben már jelölt és jelölő kapcsolata tulajdonképpen áttételes — hathatnak a hangok közvetve, egy-egy stilisztikai (és gyakran egyben verstani) jelenség keretében, szintén alkalmi jelleggel.

Csaknem átmenet az előbb tárgyalt csoporttól a most tárgyalandóhoz — de már kétségtelenül az utóbbihoz tartozva — például a rím. A rím ugyanis — mint a vers zenei eleme — mindenekelőtt hangzása révén hat (fontos benne az összecsengő hangok száma, minősége stb.), de mindig feszültség forrása: kiemeli a sorvéget, összefog bizonyos egységet, kapcsolatba hozza jelentésileg is a rímhívó és a rá felcsendülő felelő szót, ezenkívül szoros viszonyban áll(hat) a vers alapvető mondanivalójával, hangulatával. FÓNAGY számos versrészlettel igazolja, hogy például „az öröm, a vidámság, a gyerekés naivitás, a lírai ellágyulás gazdagabb, csengőbb rímekben jut kifejezésre”; viszont a zenét idézik „a nazális, hosszan ki-csengő rímek” Verlaine *Chanson d'automne*-jában” (i. m. 266, 267); stb. (A rím expresszív lehetőségeire l.: GRAMMONT, *Le vers français* 347–75; FÓNAGY i. m. 264–76; ZOLNAI i. m. 88–95; GÁLDI, *Ismerjük meg a versformákat* 121–39; J. SOLTÉSZ KATALIN i. m. 58–69; *Kis magyar stilisztika* 72–5).

Ebbe a csoportba sorolhatók még a következő jelenségek: az alliteráció (l. ZOLNAI i. m. 83–7; GÁLDI i. m. 191–3; J. SOLTÉSZ KATALIN i. m. 69–72; *Kis magyar stilisztika* 75–7); megjegyzem, hogy a rím és az alliteráció — más szempontból — a következő csoport verstani jelenségeihez is vehető, és az ismétlés, valamennyi alfajával (figura etimologica, szóhalmazás, illetőleg refrén, továbbá reduplikáció, gemináció) együtt (l.: ZOLNAI i. m. 66–82, 219–225; J. SOLTÉSZ KATALIN i. m. 294–310). Itt említhetjük meg végül a szó terjedelmét mint stíláriis forrást (l.: ZOLNAI i. m. 38–52; CRESSOT i. m. 15–7), valamint a ZOLNAI

által „Fiktív szavak, nyelvutánzás, halandzsza” címen összefoglalt jelenségeket (i. h. 141–58).

F) A teljesség kedvéért, valamint azért, mivel előfordul, hogy az e csoportban említendő jelenségek valamelyikét is a hangszimbolika körébe sorolják, utalnék a következőkre. Vannak a — prózai és verses — beszédet felépítő hangoknak, illetőleg magának a folyamatos beszédnek olyan tulajdonságai (tehát most már nem magukról a hangokról van szó!) — más szóval mondatfonetikai eszközök (és velük kapcsolatban bizonyos verstani jelenségek) —, amelyek nagy szerepet játszanak mind az értelmi, mind az érzelmi mondanivalónak sokszor árnyalati finomságú érzékeltetésében, és amelyek révén — mivel „a beszéd is alá van vetve mindazoknak az eshetőségeknek, amik az akusztikai jelenségeket meghatározzák...” — „az emberi beszéd maga is alkalmas arra, hogy — a racionális jelentéstől többé-kevésbé függetlenül — akusztikai hatásával hangulatokat keltsen” (ZOLNAI i. m. 22). Ide sorolhatjuk az efféléket: hangsúly, hanglejtés vagy melódia, hangerő, beszédtempó, beszédszünet, hangfekvés, hangköz stb., illetőleg ritmus, numerus, versforma, cezúra, enjambement stb. Ezekkel kapcsolatban részben állandósult, részben alkalmi jellegű stílusértékkel találkozunk. (L.: MMNyR. I, 115–9; GRAMMONT, *Le vers français* 5–191, 377–448; FÓNAGY i. m. 106–240; ZOLNAI i. m. passim; GÁLDI, *Ismerjük meg a versformákat* 7–120, 140–87, 195–7; J. SOLTÉSZ KATALIN i. m. 34–58, 254–7 és passim.)

G) Végül nagyobb részben alkalmi, kisebb részben állandósult stílusértékkel járnak az úgynevezett kifejező (vagy expresszív) hangváltoztatások. Ezek a jelenségek — mint ismeretes — úgy jönnek létre, hogy a beszélő vagy író a szavak szokványos (vagyis az irodalmi és köznyelvnek megfelelő, norma szerinti) hangalakját, a kiejtést vagy a beszéd egész hangszínét helyenként megváltoztatja különböző stilisztikai célokból. Ebben az esetben tehát nem a hangok jelentenek valamilyen „többletet”, hanem a „jelölt”-nek (a hangoknak és egyéb fonetikai eszközöknek) a megváltoztatása jár stílushatással. (Részleteiben l.: ZOLNAI BÉLA, *Szóhangulat és kifejező hangváltozás*. Szeged, 1939. és *Nyelv és hangulat* 225–46; *A magyar stilisztika útja* 464–5; ÉDER ZOLTÁN: *Irodalmi és Nyelvi Közlemények* 1968. 2. sz. 84–105.)

8. Az elmondottak alapján — úgy gondolom — kimondhatjuk: a hangszimbolika körébe csak a D) pontban tárgyalt jelenségeket sorolhatjuk. Ilyenformán ezt a fontos — mindenekelőtt költői — stíluseszközt a következőképpen határozhatnók meg: a hangszimbolika a hangoknak (és hangcsoportoknak) az a sajátága, hogy közvetlenül akusztikai hatásukkal — különösen ha nem nagy szövegrészben többször ismétlődnek —, képzésmódjuktól függően és megfelelő szöveghelyzetben (elsősorban meghatározott jelentésű szavakkal kapcsolatban) képesek alkalmilag bizonyos hangulat felidézésére s a mondanivaló érzelmi erősítésére.

*Tágabb értelemben — mivel az A), B) és C) csoportban tárgyalt jelenségek együtt jelentkeznek a D) csoportbeliekkel a gyakorlatban — úgy is meghatározhatnók, hogy a hangszimbolika a hangok kifejező, expresszív ereje (vö. GÁLDI, Ismerjük meg a versformákat 190). Ebben az esetben ide számítanók a hangutánzó, hangfestő stb. szavakat is. Azt hiszem még tovább menni — pl. akusztikai hatásként felfogni — már nem volna célravezető.

A dolgozatomban előadottakkal talán sikerült elhatárolni a hangszimbolikát a vele érintkező, — közelebbről és távolabbról — rokon jelenségektől is.

Végül arra utalnék még — mint az elmondottakból minden valószínűség szerint kiderül —, hogy a hangszimbolikai jellegű elemzés mind a tartalom, mind a forma felől igen, igen nagy körütekintést kíván.

ÜBER DIE LAUTSYMBOLIK

VON
I. SZATHMÁRI

Der Verfasser verweist vor allem auf den Aufschwung der Stilistik im In- und Ausland, wobei er jedoch unterstreicht, daß es nicht „zwei Stilistiken“ — nämlich eine literarische und eine linguistische — gibt; man dürfte höchstens von zwei Abarten einer Stilistik sprechen. Demnächst zählt er die wichtigsten Bereiche der phonetischen Stilistik auf, um dann die bedeutendsten zusammenfassenden ungarischen Arbeiten zur Lautstilistik bzw. die einschlägigen Werke zur Stilanalyse kurz vorzuführen. Darauf folgt die Behandlung der Lautsymbolik als einer wichtigen phonetischen Erscheinung. Auf Grund der zur Zeit gängigen ungarischen und französischen Stilistiken, Verslehren u. dgl. muß der Autor feststellen, daß über eine präzise Deutung und noch mehr über die Umgrenzung der Lautsymbolik sowie über deren Formen überhaupt kein einheitliches Bild zu erstellen ist. Deshalb sucht er im weiteren folgende Fragen zu beantworten: Ursprung, Wesen, Merkmale und Definition der Lautsymbolik; Mittel und Bereiche der Lautsymbolik bzw. ihre Beziehungen zu anderen Stilerscheinungen; Analyse der Lautsymbolik. Die einen Lauteffekt auslösenden Erscheinungen ordnet er demgemäß an, wie sich die Beziehung zwischen „Bezeichnetem“ und „Bezeichnendem“ gestaltet, bzw. ob sie mit einem fest gewordenen oder nur gelegentlichen Stilwert einhergehen. Auf diese Weise erhält man folgende Gruppen: 1. schallnachahmende Wörter; 2. lautmalerische Wörter; 3. Wörter, die dank ihrer Lautung eine angenehme oder unangenehme Stimmung hervorrufen (dies sind mit einem festen Stilwert verbunden), des weiteren 4. die gelegentliche Wirkung der Laute in der Unterstützung des Gesagten und in der Schaffung einer gewissen Stimmung; 5. stilistische und zum Teil metrische Erscheinungen, in denen indirekt auch die Lautung sich auswirkt (Reim, Stabreim, Kehrreim usw.); 6. eine akustische Wirkung auslösende Mittel der Satzphonetik (Akzent, Intonation, Lautstärke, Sprechtempo u. dgl.) bzw. die mit ihnen verbundenen metrischen Erscheinungen (Rhythmus, Versform u. dgl.); 7. expressive Lautmodifizierungen. Im engeren Sinne zählt der Verfasser die 4., im weiteren Sinne auch die 1., 2. und 3. Erscheinung zum Bereich der Lautsymbolik. Seine Definition lautet wie folgt: Lautsymbolik ist jene Eigenschaft der Laute (und der Lautverbindungen), die darin besteht, daß diese

dank ihrer direkten akustischen Wirkung — gemäß ihrer Bildungsweise und in einem entsprechenden Kontext — instande sind, gelegentlich eine gewisse Stimmung hervorzurufen und das Gesagte gefühlsmäßig zu verstärken. Zum Schluß weist der Verfasser auch darauf hin, daß die Analyse der Lautsymbolik sowohl vom Inhalt als auch von der Form her die äußerste Umsicht erheischt.

TÖRTÉNETI JELENTÉSTANI VIZSGÁLATOK PÁRHUZAMOS SZÖVEGEK ÖSSZEHAISONLÍTÁSA ALAPJÁN

VÉGH JÓZSEF MIHÁLY

1. Bibliafordításaink hosszú sora — első nagy bibliafordításunktól, a Huszita Bibliától kezdve — igen fontos tényezője a magyar nyelv fejlődésének, irodalmi nyelvünk egységessé válásának. De — természetesen — a különböző fordítások több-kevesebb egyéni vonást, sajátsgot is mutatnak, a kortól, a fordítók felkészültségétől, fordítói gyakorlatától és nyelvjárásától függően. Tehát a különböző korokból származó bibliafordítások szövegének összehasonlítása — figyelembe véve az egységesség és a különbözőség egyaránt fontos tényezőjét — sok szempontból hasznos feladat. Az azonos alaphoz — legtöbbször a latinhoz — mérhető párhuzamos szövegek összevetése valóságos kincsesbányája a nyelvünk korabeli rétegződésére, változására, fejlődésére vonatkozó ismereteknek.

Mint KÁROLY SÁNDOR megállapítja (Általános és magyar jelentéstan. Bp. 1970. 276.), már a középkori kódexirodalom korában a nyelvnek két területén bizonyos egységesülés jelei mutatkoznak „nem szándékos egységesítő tevékenység miatt, hanem kényszerből”. E két terület: a szókincs (a szóállomány és a szójelentés szempontjából) és a mondatlan.

Dolgozatomban a szókincs: a szótörténet, a szinonimahasználat, a szójelentéstan néhány kérdésével foglalkozom különböző korokból származó bibliafordítások párhuzamos szövegrészeinek összehasonlítása (és a latinhoz való viszonyítása) alapján

Három bibliafordításnak a Márk-evangélium szövegét vetem össze, a Müncheneri Kódex, a Jordánszky Kódex és Káldi György bibliájának párhuzamos részeit.

A három fordítást kb. egy-egy évszázad választja el egymástól; mint fordítások a XV., ill. a XVI., ill. a XVII. század első negyedében keletkeztek.

Szóhasználatuk — egymáshoz viszonyítva — igen sok eltérést mutat. (Természetesen sok egyezést is.) Egy adott latin szót az egyik fordítás így, a másik úgy, a harmadik amúgy fordítja, olykor kettő megegyezik és csak a harmadik tér el, olykor mindhárom azonos szót használ a latin magyaráására.

Ezek az eltérő szavak, az adott latinnak ezzel vagy azzal való fordításai történeti szempontból szinonimáknak foghatók fel, bár mindig számításba kell vennünk a nyelvjárásból, az egyéni fordítási gyakorlatból stb. adódó különbségeket.

E történeti szinonimáknak a vizsgálata természetesen csak úgy volna igazán alapos, minden részlet feltárására lehetőséget adó, a teljesség igényével fellépő munka, ha a különböző szövegekből készült és a latin eredetűt alapul vevő szótárt egymás mellé állítanánk, azaz, ha egy történeti szinonimaszótárt készítenénk a feldolgozásra szánt szövegekből. Az ilyen szótárnak bizonyára igen nagy hasznát venné a nyelvtudomány, hiszen a szójelentés, a szóhangulat, a frazeológiai egységek, a szógyakoriság stb. kutatása, más szóval a történeti jelentéstan és a történeti stílisztika előtt óriási távlatok nyílnának meg.

Természetesen egy ilyen óriási munka elkészítése messze meghaladná egy ember munkabírásának jelenlegi, és egy cikk terjedelmének jelenlegi kereteit.

Dolgozatomban tehát inkább csak egy elképzelt — és jelen esetben csak a Márk-evangélium szövegét feldolgozó — történeti szinonimaszótár néhány szóra vonatkozó egypár tanulságát igyekszem levonni, korántsem a teljesség igényével.

2.1. clamo, exclamo MK.: *iuolt*; JK.: *kyat, keayt, keaytaft tefz, nag keaytafttal mond, ywelt*; Ká.: *kiált, fel-kiált*.¹

A MK.-ben következetesen *iuolt* a szó fordítása, a JK.-ben *kyat, keayt, keaytaft tefz, nag keaytafttal mond, ywelt* szavak ill. szókapcsolatok, a Ká.-ban következetesen *kiált* vagy *fel-kiált*.

Például: I. 23. MK.: *Vala o pinagogaiocban fèztejètes zèllètò embez v iuoltò mōduan*; JK.: *Es vala akoron az hew fynagayokban eg ember, kyben fertelmes lelek vala, es nag keaytaft teen mondwan*; Ká.: *Es vala az ő fynagójokban egy ember tífztátalan lélekkel, és fel-kiálta, mondván*²

III. 11. MK.: *s iuoltic vala*; JK.: *es nag keaytafttal mondnak vala*; Ká.: *és kiáltnak vala*.

XV. 13. MK.: *v qk iuoltèn*; JK.: *Azok efmeg azt kyattaak*; Ká.: *Azok pedig ifmég kiáltának*.

További példák: I. 26., V. 5., V. 7., V. 38., IX. 23., IX. 25., X. 47., XI. 9., XV. 13., XV. 14., XV. 34., XV. 39.

Az *iuolt* a MK.-ben semleges hangulatú szó, a fordító mindig ezt használja, bárki is a cselekvés alanya. A JK.-ban is előfordul az *ywelt*, de csak két esetben:

¹ MK. jelzéssel a Münchener Kódexet, JK.-val a Jordánszky Kódexet, Ká.-val Káldi György bibliafordítását jelölöm. Az adatok lelőhelyének megjelölésében a római szám a Márk-evangélium fejezetének, az arab az adott fejezet versének számát jelenti.

Az egyes szóalakok írásmódjában — kevés kivételtől eltekintve — az illető nyelvemlék eredeti jelölését használtam.

² Nem szorosan a tárgyhoz tartozik, de a *fèztejètes zèllètò ~ fertelmes lelek ~ tífztátalan lélek* kapcsán itt jegyzem meg, hogy egy alkalommal a JK.-ben is van *zèllèt*, amit pedig csak a Huszita Biblia szavának szoktak tartani: V. 2.: *azonnal ky yewe eleyben az temeteefbol egy ember, kyben gonoz zèllèt vala*.

Úgy látszik, ez az adat a Huszita Biblia és a JK. kapcsolatának — a szakirodalomban már fölvetett — gondolatát támogatja.

egyszer a *fertelmes, syket es neema lelek ywelt*, amikor Jézus parancsára kimegy a szenvedő gyermekből: IX. 25.: *Es nagyon ywelthwen es faggathwan hwet ky meene belgle*; másszor a keresztfán haldokló Jézus utolsó kiáltását mondja *ywpl-teef*-nek: XV. 39.: *hog ezenekppen nagy ywplteeffel mwlt vona ky*. E példák mutatják, hogy a JK. szövegének fordítója pejorativnak érzi a szót, és csak olyan környezetben, összefüggésben használja, amelyben ezt megengedhetőnek, nem sértőnek érzi. (Az említett két példa körülbelül a mai használattal egyezik meg.) Ká. fordításában az *üvölt* soha nem fordul elő. Ennek okát persze pontosan nem tudjuk, de a szó jelentéstörténetének, hangulati változásának ismeretében feltételezhetjük, hogy kerülendőnek, erősen pejorativ hangulatúnak tartotta.

2.2. doctrina MK.: *tanofag*; JK.: *thwdomany, belcezfegh*; Ká.: *tudomány, tanítás*.

A MK.-ben mindig *tanofag* szerepel a szó fordításaként, a JK.-ben és a Ká.-ban váltakozva *thwdomany* és *belcezfegh*, illetve *tudomány* és *tanítás*.

Példák: I. 22. MK.: *u tudalkodnacuata q tanofagan*; JK.: *Es czodalkoznak vala hew nag thwdomanyan*; Ká.: *És álmélkodnak vala az ő tudományán*.

IV. 2. MK.: *u mōduata gnēkic q tanofagaban*; JK.: *es pzol vala hwnekyk thwlaydon hw thwdomanyabol*; Ká.: *és mondá nekik az ő tanításában*.

VI. 2. MK.: *u pokac hahuā tudalkodnac uata q tanofagan*; JK.: *czodalkoznak vala hw nagy belcezfeghen*; Ká.: *chodalkoznak vala az ő tudományán*.

További példák: I. 27., VII. 7., XI. 18., XII. 38.

A MK.-ben szerepel még egy *tanofag* a *testimonium* fordításaként is. A JK. a *byzofag* és a *tanofag* szavakat egyaránt használja ennek fordításául, Ká. *bizonyfág*-ot fordít. A MK. tehát nem tesz különbséget a *doctrina* és a *testimonium* fordításában, mindkettőre ugyanazt a szót (*tanofag*) használja, viszont a JK. és a Ká. elválasztja e két szót, és más-más magyar szóval (szavakkal) fordítja őket.

VI. 11. MK.: *leraziatoc a pozt tu labatoczol q nēkic tanofagocra*; JK.: *razvatok lee az porth ty labatokrol azoknak byzofagokra*; Ká.: *verjétek- le a' port a' lábaitokról bizonyfágul nekik*.

További példák: XIII. 9., XIV. 56.

A JK. még egy értelemben használja a *tanwfagh* szót: a *traditio* értelmében. Ezt viszont a MK. *zezef*-sel, Ká. *hagyomány*-nyal magyarázza: VII. 3.; MK.: *tartuan a venecnec zezefeket*; *tarthwan a véeneknek tanwfaghyt*; Ká.: *a vének hagyományát megtartván*.

Az egyes fordításokban előforduló szinonimák tehát a következők:

a) *tanofag tanwfagh*: MK.: 'doctrina, testimonium'; JK.: 'testimonium, traditio'; Ká.: nem fordul elő.

thwdomany tudomány: MK.: nem fordul elő; JK.: 'doctrina'; Ká.: 'doctrina'; Ká.: 'doctrina'.

belczefregh: MK.: nem fordul elő; JK.: 'doctrina'; Ká.: nem fordul elő, tanítás; MK.: nem fordul elő; JK.: nem fordul elő; Ká.: 'doctrina'.

b) *byzonfag bizonyfág*: MK.: nem fordul elő; JK.: 'testimonium'; Ká.: 'testimonium';

c) *zezgef*: KM.: 'traditio'; JK.: nem fordul elő; Ká.: nem fordul elő,

hagyomány: MK.: nem fordul elő; JK.: nem fordul elő; Ká.: 'traditio'.

2.3. *mitto, admitto, dimitto* MK.: *ézezt*; JK.: *boczat, el boczat, kyld, el kyld, veth, telt, vysz*; Ká.: *hochát, küld, el-küld, vet, tolt, fogad, erefzt*.

A MK. csak az *ézezt* szót használja a *mitto* fordítására. A JK. és a Ká. a *mitto* 'elküld' jelentését a *boczat* *hochát, el-boczat, kyld ~ küld, el-kyld el-küld* szinonimák egyikével adja vissza, egyéb esetekben az ige tárgyatól függően a következőket használja: JK.: *veth* (hálót a tengerbe, sarlót az aratnivalóba, embert a tengerbe, pénzt a kincstárba, sorsot: *mitto* sortem), *telt* (bort az edénybe), *vysz* (gyermeket a vízre); Ká.: *vet* (hálót a tengerbe, gyermeket a vízbe, embert a tengerbe, sorsot: *mitto* sortem), *tol* (bort az edénybe) *fogad* (csak az *admitto* jelentésében), *erefzt* (ide erefzti a barmot).

A MK.-ben tehát az *ézezt* sokkal általánosabb jelentésű, mint a másik két fordításban, a JK.-ban nem is fordul elő, a Ká.-ban is csak egyszer, a fenti kapcsolatban. Az *ézezt*-nek ez a kizárólagos előfordulása egyben azt is jelenti, hogy a MK. egyáltalán nem használja a *bocsát, küld* szavakat, és ha a latin eredetiben *mitto* áll, akkor a fentebb egyéb esetekként említett *vet, tolt* stb. szavakat sem.

Véleményem szerint ennek nem az az oka, hogy a MK. fordítója csak az *ézezt* szót ismerte, hanem Tamás vagy Bálint fordítói gyakorlatából következik. Mint már előző dolgozatomban rámutattam (Népr. és Nyelvtud. XIII. 85.) a fordítók szóról szóra haladhattak a latin mondatok magyarítása során, tehát nem a szókapcsolatok jelentését, a mondat értelmét vigyázták elsősorban, hanem a szavakét. Ahol a MK.-ben *ézezt* van, ott a latinban mindig *mitto* áll (és állt a fordítók előtt). A fordító nem figyelvén a szókapcsolat jelentésére, ahol *mitto*-t látott, mindig *ézezt*-et fordított.

Példák a három fordításból:

a) a *mitto* általánosabb 'elküld' jelentésére:

I. 2. MK.: *Im én ézeztém én angalomat te ozcadèlpt*; JK.: *Yme en el boczatom en angyalomat te zynednek eletre*; Ká.: *Imé én el-küldöm az én angyalomat a te orczád-elött*.

III. 14. *u hog ézeztène azokat p̄dicalnioc*; JK.: *Es el kyldwen hwket predi-callany*; Ká.: *és hogy praedikállani küldené ōket*.

XI. 1. MK.: *ézezte kettpt ō taneituani k̄p̄z̄ol*; JK.: *kyld el kettpt hw tanoth-wany kezzel*; Ká.: *el-külde kettpt a tanítványi-közzül*.

További példák: III. 31., VI. 7., VI. 17., VI. 36., VI. 45., VI. 33., VIII. 3., VIII. 9., VIII. 26., IX. 36., XII. 2., XII. 13., XIII. 27., XIV. 13., XV. 6.

b) a *mitto* szókapcsolattól függő egyedibb jelentéseire:

II. 22. MK.: *Es penki nē ēzēzt w̄ hort o tpm̄lqche*; JK.: *Es penk nem tetty az wy hort, az oo edenben*; Ká.: *Es penki nem tōlt uj hort az ő tōmlōkbe*.

IV. 29. MK.: *legottan ēzēzt a parlot*; JK.: *ottan helee vety hw parroyat*; Ká.: *mingyárt parlót bocht*.

IX. 21. MK.: *u gakoza ēzēzt p̄tēt u tuzhē u vizhē*; JK.: *es gakorta vytte hwtet tyzre es vyzre*; Ká.: *es őtet gyakorta a tűzbe, és a vizekbe vetette*.

További példák: I. 16., V. 19., IX. 41., XI. 3., XI. 23., XII. 42., XII. 43., XII.

44.

2.4. surgo, resurgo ill. resurrectio MK.: *felkēl ill. felkēlēr*; JK.: *fel tamad, fel kel, ill. fel tamadas*;

Példák: IX. 30. MK.: *u meg plētuē harmadnapon felkēl*; JK.: *es meg plwen, harmad napon ffel tamad*; Ká.: *és meg-őlettétvén, harmad nap fel-tamad*.

XII. 23. MK.: *A felkēlētben azezt micoz felkelēndī*; JK.: *Azert a fel tamadafban mykoron mynd ffel tamadannak*; Ká.: *A feltámadáphan azért, midőn fel-támadnak*.

XVI. 14. MK.: *kic p̄tēt lattac felkēlettē*; JK.: *kyk lattak vona hwtet ffel tamadny*; Ká.: *kik látták őtet hogy fel-támadott volna*.

További példák: IX. 8., IX. 9., XII. 18., XII. 25., XII. 26., XIV. 28., XVI. 6., XVI. 9.

A MK. is ismeri a *tamad* igét, de csak a *consurgo* és az *exsurgo* jelentésben használja; XIII. 12.: *tamadnac fiac zuleiee ellēn* (consurgent) és XIII. 22.: *tamadnac hamis x̄poc* (exsurgent).

A *felkel* igét egyaránt használja konkrét és átvitt 'halottaiból feltámad' jelentésben is: X. 49.: *Leg vig kēl fel* (ültéből a vak) (surge) és átvitt értelmében: lásd a fenti példákat.

Viszont a JK. és Ká. a konkrét jelentésben csak a *felkel*-t használja, pl. az előbbi helyen ezt találjuk: JK.: *Byzodalmas leeg kel ffel*; Ká.: *Jó fzivvel légy: kelly-fel*; valamint: IX. 26. JK.: *Iepus kedeg kezeeth fogwan ffel emelee hwtet, es ffel kelee*; Ká.: *Jēpus pedig a kezēt fogván, fel-emelē őtet, és fel-kele* (az ördögtől gyötört gyermek) (surrexit).

Átvitt értelemben viszont mind a kettő a *fel tamad fel-tamad* szót használja (lásd a fenti példákat!). Kivétel csak egy van: a JK. a nap felkeltét *ffel tamad*-dal fejezi ki: XVI. 2. *ymaran nap ffel tamadwan* (orto iam sole). E hely megfelelőjeként természetesen a MK.-ben *fel kēlne*-t, a Ká.-ban pedig *fel-kele*-t találunk.

2.5. turba MK.: *gplēkezēt*; JK.: *feregh, fok feregh, fokrag, fokaffrag, nug fokaf-rag, nep, nepek*; Ká.: *fereg*.

A MK. következetesen mindig *gplēkezēt*-tel fordítja e szót. Ká. szintén következetesen mindig *fereg*-gel. A JK. szóhasználata változatos: egész szinonimasort használ a fordításra, esetenként a *feregh, fok feregh, a fokrag, a fokaffrag, a*

nag fokaffrag, a *nep*, a *nepek* szavakkal, ill. szókapcsolatokkal magyarítja a latin szót.

PI. II. 13. MK.: *u mēd golēkezēt ipuq o hozia*; JK.: *es mynd az fok feregh hozia* *pw*; Ká.: *és az egēfz fereg hozzája mégyn vala*.

IV. 1. MK.: *u med a golēkezēt vala a foldon a tēngeznēl*; JK.: *es mynd az fok nep az tengher zelen vala*; Ká.: *és az egēfz fereg a' tenger mellett a' földön vala*.

VIII. 34. MK.: *u a golēkezēt hozia hiuan*; JK.: *Es egybe hywan a' neepeket*; Ká.: *És egybehiván a' fereget*.

További példák: III. 7., III. 20., III. 32., IV. 1., IV. 36., V. 21., V. 24., V. 27., VI. 34., VII. 14., VIII. 1., IX. 13., IX. 24., X. 1., XII. 12., XII. 37., XII. 41., XIV. 43., XV. 8.

A *fokaffrag* szót a MK. is használja, de a *multitudo* fordítására. Ennek fordítására Ká. is a *fokafág*-ot választja, és ugyanígy *fokaffrag*-gal fordít a JK. is, tehát az általa a *turba* fordítására használt szók egyikével: X. 46. MK.: *u ok lezichobol ki ēzēduen u o taneituanu u nag fokaffrag*; JK.: *Es hog kywe mennee lerykobol hw tanoythwanywal es egyeb teh fokaffraggal*; Ká.: *és ő ki -menvén Jerikóból, és az ő tanítványi, és nagy fokafag*.

Hasonlóképpen előfordul a MK.-ben is. Ká.-ban is a *nep* ~ *nép* szó is, de csak a *populus* fordításaként. A JK. is a *nep*-pel, tehát a *turba* fordítására használt szinonimák egyikével fordítja a *populus*-t: XIV. 2. MK.: *jay lēnnē a nep ko zo*; JK.: *zendwlees lezen a' neep kezet*; Ká.: *támadás lenne a' nép-közt*.

A *fèrēg* szó a MK.-ben a *contubernium* magyarjaként fordul elő, a másik két szövegben ezen a helyen *tarffaffrag*~*tárfa*fág áll: VI. 39. MK.: *le vltētuen mēdenekēt fèrēgec jēzent*; JK.: *mynd tarffaffrag zerent le telepettethnek hwket*; Ká.: *minnyájokat le-telepitenék tárfa*fág-*fzerent*.

Szintén a *fereg* szóval fordítja a MK. a *cohors*-ot is, a JK. *fokaffrag*-gal, a Ká. *fereg*-gel: XV. 16.: MK.: *u egbē hiuanac o hozia mēd fèrēget*;

JK.: *es reaya yndoytaak mynd az tellyes fokaffragot; és egybe-hivák az egēfz fereget*.

2.6. **verbum** MK.: *ige*; JK.: *bezeed* (*yghe* csak egyszer fordul elő!); Ká.: *ige*.

A szó fordításában feltűnő, hogy a három szöveg közül a JK. csak egyetlen egyszer használja az *yghe* szót, különben mindig *bezeed*-del fordít.

Például: IV. 17. MK.: *u vldozēt leuen az igeiet*; JK.: *haborufag tamadand az yfthennek bezeedeert*; Ká.: *űldözés táadván az ígéért*.

VIII. 32. MK.: *Es niluā beželli vala az iger*; JK.: *Es nylwan valo bezedet zol vala*; Ká.: *És az ígét nyilván fžöllya vala*.

X. 22. MK.: *Ki megfzomozodec ēž igeben u ēlmene*; JK.: *Ky ottan meg hahorodwan ez bezedēn, es el fordwla*; Ká.: *Ki megfzomorodván ez ígēn, el-mēne*.

További példák: IV. 33., VIII. 38., IX. 9., IX. 31., X. 24., XI. 29., XIII. 31., XIV. 72.

A MK. is és a Ká. is ismeri a *hezéd* szót, de csak a *sermo* megfelelőjeként: XIV. 39. MK.: *épmeg élmenne imadkozev azon hezedet módvan*; Ká.: *És ípmég el-menwén imádkozék, azon hezédet mondván*. Ezen a helyen a JK.-ben is: *Epmegh el menwen azon hezed zerent ymathkozeék mondwan*. A JK.-ben tehát a *hezéd* jelentése 'verbum' is és 'sermo' is.

3 Egy ilyen rövid dolgozat keretében természetesen nemigen van mód több szó (több szinonimasor) bemutatására, mégha futná is a rendelkezésre álló anyagból. Tudom azt is, hogy a bemutatott szavakkal kapcsolatban is bőségesen volna még pótolnivaló; több összefüggés, több részprobléma megvilágítása hátra van még. Nyilvánvaló az is, hogy megnyugtatóbb, teljesebb képet kaphatnánk, ha nem csak egy evangéliumnak, hanem mind a négynek a teljes szövegét vizsgálat alá vetnénk. És valóban megnyugtató összképet egy történeti szinonimaszótár adhatna, amelyből aztán bőven nyílna lehetőség tanulságok levonására.

Mégis, remélem, hogy e rövid részlettel is sikerült egy kis lépést tennem a történeti szóhasználat, a történeti jelentéstan vizsgálatának útján.

HISTORISCHE SEMANTISCHE UNTERSUCHUNGEN AUF GRUND DER VERGLEICHUNG VON PARALLELEN TEXTEN

von
J. M. VÉGH

Der Verfasser vergleicht die Parallelstellen von drei ungarischen Übersetzungen des Markusevangeliums vom Gesichtspunkt der Wortgeschichte, des Wortgebrauchs und der historischen Synonyme aus. Es wird untersucht, wie die Vokabeln des lateinischen Textes der Vulgata 1./ *clamo, exclamo*, 2./ *doctrina*, 3./ *mitto, admitto, dimitto*, 4./ *surgo, resurgo*, 5./ *turba*, 6./ *verbum* im Münchener Kodex, im Kodex von Jordánszky und in der Bibelübersetzung von György Káldi wiedergegeben sind. Ausserdem zieht der Verfasser aus dem Vergleich der einzelnen Übersetzungen miteinander und mit dem lateinischen Urtext einige semantische Schlussfolgerungen.

A VISSZAHATÓ IGEKÉPZŐK NAGYKÖNYI KÖZSÉG NYELVJÁRÁSÁBAN*

SZABÓ JÓZSEF

A nyelvjárási igeképzők tanulmányozása fontos lehet nemcsak a dialektológia számára, hanem a nyelvtudomány egyéb területeinek is. Az igeképzők vizsgálatában nyelvjárásunk igeképző-rendszerét a köznyelvi adatokhoz viszonyítom, de nem feledkezem meg önálló rendszer voltáról sem. Minthogy nyelvjárástörténeti előzményekre adatok hiányában nem tudok kitérni, ezért dolgozatomban az adatok feldolgozása, rendszerezése leíró jellegű.

A képzők hangalakjában megfigyelhető eltérések nagyrészt a község helyi nyelvjárásának hangtani sajátosságaiból következnek. A zárt *ē*-zés erősen tartja magát napjainkban is. A háromalakú igeképzők palatális illabiális változatában mindig zárt *ē* jelentkezik nemcsak a *-kēdik*; *-kēzik* visszaható képzőkben, hanem a *-(e)rēg*; *-(e)lēg*; *-kēd*; *-dēz(ik)*; *-dēgēl* gyakorító és az *-ēdik* mozzanatos ige-képzőkben is. Különbség mutatkozik a képzők köznyelvhez viszonyított megterheltségében, az egyes képzőkkel alkotott származékok mennyiségében. A képzők funkciójában is lehet eltérés. Az *-ódik*; *-ődik* visszaható képzővel pl. sok gyakorító jellegű származék él a nagykönyi nyelvjárásban. A visszaható képzők jelentése általában megegyezik a köznyelvvél. Akadnak olyan belső keletkezésű származékok is, amelyek a köznyelvben ismeretlenek.

Ha a származék jelentése a köznyelvitől eltér, akkor értelmezem: Példamondatot abban az esetben közlök, ha ez az alapszó jelentésének megvilágítása vagy a képző szerepének bemutatása szempontjából szükségesnek mutatkozik.

-ódik, -ődik

a) *Gyakorító jellegűek*: *árigálódik* 'utcán beszélgetés, pletykálás céljából megállít, megszólít vkit': Pm. *Más sē tud e is, halom (hanem) csak árigálónni, ha kō, ha nēm, áskálódik, babirkálódik* 'hosszasan igazgat, rendezget vmit': Pm. *De sokájjig babirkálóttok avval a bag'gyávā, hogy jól ájjon, (ē)csalingálódik* 'ritka füvet, gabonát kaszálgat': Pm. *Uan az a buza, hogy abba csak csalingálónnyi lehet, (ē)-*

*Részlet a szerzőnek „Az igeképzés Nagykönyi község nyelvjárásában” c. dolgozatából

csórigálódik 'hosszasan csorgat, öntözget, töltöget vmilyen folyadékot': Pm. Könynyen *csórigálódik ott a pinceajtóba, még ihat is, ha akar.*, *fantaziálódik 'hosszasan töpreng, töri a fejét vmin':* Pm. *Mámég fantaziálódik valamibe, mer nagyon cirka-firkát a cēruzávó a papirosonn., finnyákulódik 'többször, gyakran finnyáskodik':* Pm. *De finnyákulódik, miha ü csak mannát enne., fitymákulódik 'többször lekicsinyel', gūzmülódik 'lassan, étvágytalanul eszik':* Pm. *Meddig gūzmülödő még? Ugy észö, miha halat enné., gyimákulódik 'hosszasan szaggat, cibál vmit':* Pm. *Mit gyimákulóttok avval a kutyávā, majd ēgharapta valamēllikötöket., győzkülódik 'sokáig bajlódik, vesződik vmivel':* Pm. *Nē győzkülöggy avval a zsákkā, mīngyā segíttek!.* *hámfázulódik 'többször is himez-hámoz, mellébeszél, takargat vmit':* Pm. *Kérdesztem tüle, hogy van-ē od valami állásféle, de csak nyökögött, hámfázulódott., (ē)hēbizálódik 'immet-ámmal tesz-vesz, ténfereg':* Pm. *Ehēbizálónnak ott a kocsmakörü, pedig gyühetnének má., hēcülódik 'többször ugrat, heccel vkit', hōcsikülódik 'erőlködve, ügyetlenül kaszál':* Pm. *Mā rēggel uta kaszál, de nēm mēn sēm mire, csak hōcsikülódik., hurculódik 'hurcolgat', izgatulódik 'többször is izgat, nyugtalanít':* Pm. *Minek kō izgatulónnyi állandójann?!, koculódik 1. 'hosszasan kopácsol':* Pm. *Nē koculöggy avval a bádoggā!, 2. 'sokáig alkudozik':* Pm. *Ēn nēm koculóttam, elattam., kōrizsálódik 'kéreget':* Pm. *Még nēm is uan öreg, hogy kōne nekijje kōrizsálónnyi., kunyērálódik 'sokáig könyörög vmiért':* Pm. *Rēggetü estēlig is kunyērálódik ez a kōlök., leskelódik, mōkulódik 'zsörtölódik'* Pm. *De tud mindēnēn mōkulónni., morgolódik, mozgolódik, mujszikulódik 'lassan, sokáig eszik':* Pm. *Még most is odaben mujszikulódik az aptyávā., nyühülódik 'sokáig vesződik vmivel, nehezen csinál vmit':* Pm. *Mā miuta nyühülōnnak avval a rēdvégge, de még nēm fogyott-ē most se., pakulódik, pancsikulódik 'sokáig pancsol':* Pm. *Sokat pancsikulódik ott a vállunā., pōpinyálódik 'hosszasan igazgat, rendezget, csinósít vmit':* Pm. *Óraszám pōpinyálódik avval a bag'gyávā., ragmálódik 'nem tágítva, könyörögve kér':* Pm. *Addig ragmálódott a kislány rajtam, még (míg) attam nekijje két forintot csukoládéra., rakódik, rühülódik 'sokáig vakarószik':* Pm. *Mit rühülōcc annyit, miha koszozs vónā?!, rűszikülódik 1. 'sokáig vakarószik':* Pm. *Nē rűszikülöggyōn má!, 2. 'hozzáér, hozzásimul vkihez, vmihez':* Pm. *Mennyire rűszikülódik itt a lábomná ez a macska., silabizálódik 'lassan, nehézkesen olvasgat':* Pm. *Nēm tud az rēndesen óvasnyi, csak silabizálódik., simfűlódik 'gyakran leszól, lekicsinyel':* Pm. *Min-dig csak simfűlōnni tud az a keszōcevíca, pedig annā izz van ám ordung., suskálódik 'kifürkész, megszimatol':* Pm. *Nagyon ráér suskálōnni, mer ócsōnn akar jó malacod vēnni., szēkálódik 'gyakran szekál', tångálódik 'ténfereg, lopja a napot':* Pm. *Mīngyā emēnünk haza, nēm tångalódó itten., tōnülódik 'tanakodik, tünődik':* Pm. *Mīn tōnülōttok annyira, hogy eszre sē vésztek?, vaszakulódik 'rendezkedik, hosszasan pakol':* Pm. *Mosd vaszakulódok, mer tēnnah vót disznōölēs, aszt nincs a helin sēmni., viccülódik 'gyakran viccel', virgolódik 1. 'rosszalkodik, csintalankodik':* Pm. *Nē virgolöggyatok itten, gverēkēk!, 2. 'veszekszik, pöröl':* Pm. *Mámég virgolōnnak,*

bisztos beivott az ura. 3. 'vesződik vmivel': Pm. *Nē virgológy avval a fāvā magad' mingyá segitték!*

b) Valódi visszaható értelműek: *bajmulódik* 'bajlódik': Pm. *Majněm délig bajmulóttunk a szotyolávā, mire ehelészűtk., bānkulódik* 'bánkodik', *cepelódik* ~ *cipelődik* 'nehezen cipel vmit': Pm. *Sokat cepelóttam én fiatā korombā., cūhelódik* ~ *cūhūlódik* 'lassan készülódik': Pm. *Meddik cūhūlóttok még?, (be)csukódik* 1. 'bezárkózik': Pm. *Ha gyűttek a végrehajtók, sokan becsukóttak uankor.*, 2. 'összezárodik': Pm. *Estére-keve mindig becsukódik a tulipán is., fészkalódik* ~ *fészkelódik*, *(fő)fujódik* 'felfúvódik': Pm. *Valamid bezabāt ez a tehēn, attu fujódott fő., (fő)-huzódik* 'haragra gerjed': Pm. *Hama főhuzódik a csökélségkēn is., káculódik* ~ *kászalódik* 'lassan, nehezen készülódik': Pm. *Sokájig káculóttok, mire indūnyi lehet.*, *(ē)káculódik* 'elveszik': Pm. *Mā harmaccor káculódott ē a kaszakū, sēhun sē találalom.*, *(ki)káculódik* 'kievickél, kikeveredik': Pm. *Alikság-alik tudot kikáculónnyi belūle, ugy belesüllett a limbuzsba., kōsztūlódik* 'készülódik': Pm. *Hā kōsztūlóttok uan naty fűtyekke?, kűszkölódik* 'kűszködik': Pm. *Sokat kűszkölóttam én abba az űdōbe., űkölódik* 'hányingere van': Pm. *Annyira űkölódott, hogy roz vót néznyi., rágódik* 'emésztí magát', *sillódik* 1. 'betegeskedik': Pm. *E is hijába jár orvoshó, mer csak sillódik má évek uta.*, 2. 'alig ég (lámpa, tűz)': Pm. *Nēm akar belegyullannyi ez a fa, csak sillódik, mer bisztos telli van ivódvā vize.*, *(oda)szörgődik* 'közelhúzódik, közel ül vmihez': Pm. *Lāttam, hogy csak odaszörgődött a napā mellē., tengődik* ~ *tōngődik* és *vágódik*.

c) Szenvedő árnyalatúak: *adódik*, *(össze)aszalódik*, *(e)bitangulódik* 'tönkre-megy, elpusztul': Pm. *Sok szōma ebitangulódik ott az istállókna, mer nēm törődig vele sēmēllik sē., (be)csapódik*, *fűstūlódik*, *gyűrődik*, *(e)hanyagulódik* 'figyelman kívül marad, elfelejtik': Pm. *Gondūtam, hogy majd ehanyagulódik a dolog előbb-utóbb.*, *(ki)kapcsulódik* 'kikapcsolódik', *kezdődik*, *(e)maszatulódik* 'maszatos lesz': Pm. *Nēm vigyázó sohasē, most is emaszatulódott a ruhād.*, *nyomódik*, *(e)pocsékulódik* 'kárbaveszik': Pm. *Sok ēmyi-, innyavaló epocsékulódott azokna is ā lakodalombā., rakódik*, *rázódik*, *rongálódik*, *(még)sértődik*, *(ki)tudódik*, *űtődik*, *vágódik*, *végződik*, *(vissza)verődik*, *(e)veszelődik* 'elveszik, elhányódik': Pm. *Nēm törődik sēm mīve, hun ez, hun az veszelődik ē., és (még)yonyódik* 'nyirkossá, nedvessé válik': Pm. *Uan harmad vót hajnāba, hogy egēsszen mēgvonyódott a lōherszēnānk.*

d) Kölcsönös értelmet kifejezők: *csipkelódik* 'csipked', *csufulódik* 'csúfolódik', *magázódik*, *szērődik*, *tēgēződik*, és *vijódik* 'veszekszik, birkózik': Pm. *Mindig vijónnak azok a gyērēkēk, mer ha ēggyik abbahaggya, kezdi a másik.*

Az -ódik, -ődik igeképző elsősorban cselekvő igékhez járulva alkot visszaható vagy álvisszaható igéket. Megterheltségi foka nagyobb, mint a köznyelvben. A vele alkotott származékok egy része gyakorító jellegű. Élénkebb forgalma, nagyobb megterheltsége különösen a gyakorító értelmű és szenvedő árnyalatú származékokban szembetűnő. Termékeny képző. Néhány származékban -ul (-ol), -él, -ül (-öl),

illetőleg a *-kul (-kol)*, *-kél*, *-kül* gyakorító képzők előzik meg: *átkozulódik*, *bajmulódik*, *bánkulódik*, *csipkélődik*, *forgolódik*, *gyimákulódik*, *győszkülődik*, *hánykulódik*, *(ē)hányulódik*, *(elü)hozakulódik*, *izgatulódik*, *mozgolódik*, *nyomkolódik* ~ *nyomkulódik*, *pofoszkolódik*, *sürgölődik*, *tönülődik*, *(ē)veszelődik* és *zugolódik*.

-kodik, *-kédik*, *-ködik*.

Nem élő alapszóból: *ágoskodik*, *böllenkédik* 'incselkedik': Pm. *Nē böllenkēggy uval a kutyāvā, mer majd nēkharap!*, *csicsērkédik* 1. 'acsarkodik': Pm. *Más sē tud, csak mindik csicsērkédik az embēre.*, 2. 'fogait összeszorítva becéz vkit, kedveskedik vkinek': Pm. *Jaj, ez a kislány majd ēgēszī az annyāt, annyira csicsērkédik nekijje.*, *csimmeszkédik* 'ágaskodik': Pm. *Ēn hijāba csimmeszkēdek nēm ērēm el ugy, mind maga.*, *dicsekédik*, *(bele)kapcāskodik* 'beleavatkozik': Pm. *Mindēnbe belekapcāskodik, amihō nēm is ért, hijāba beszél neki az embēr.*, *(ē)mārgyāszkodik* 'tagjait szétvetve elterül, elfekszik': Pm. *De ē van mārgyāszkodval a disznō itt az ōba, mer biszto meleg'gye van annak is nagyoni.*, *pöffeszkédik*, *sápēkodik* 'sopánkodik': Pm. *De mingyā tud sápēkonni.*, *sivākodik* 'sivalkodik', *szürenkédik* 'szivárog': Pm. *A hordót is mēk kōne csinātatnyi, mer mā szürenkédik a bor benne.*, *tāngálékoskodik* ~ *tāngálészkodik* 1. 'nekidül, nekitámaszkodik vminek': Pm. *Nē tāngálészkoggyatok a kapunak, mer mēk kidül!* 2. 'ténfereg': Pm. *Nēm tudom, hun tāngálészkodik mēgen, este lēs mire mēg'gyün.*, *(fő)tāpāszkodik* 'lassan, nehézkesen kel föl': Pm. *De nehezen tāpāszkottok fő, pedig mā hamargyossan mēnyyi kō.*, *terpeszkédik* és *üzekédik* 'párosodni készül (tehén, üsző)': Pm. *Mā kōne üzekēnnyi a Borosnak, mer itt az üdeje.*

Élő alapszóból:

a) *Valódi visszaható értelműek*: *bizakodik*, *dülleszkédik* 'támaszkodik': Pm. *Nē dülleszkēgy rám!*, *ereszkédik*, *fésükődik* (fésülködik), *fogódzkodik*, *(ē)hucúkodik* 'elpakol, elhordja holmiját': Pm. *Külön vannak azok is, mā el is hucúkodott a mēnyecske tülük.*, *kapaszkodik* ~ *kepeszkédik*, *köszörükődik* 'dörgölődik, hozzásimul vkihez, vmihez': Pm. *Fügyētem a kulturhāzba űket, de hogy mennyire tut köszürükönnyi az a lány ahhō az ijesztőforma legēhhō!*, *mosakodik*, *nyulāszkodik* 'nyújtózkodik', *öltōszkodik* (öltözködik), *ruhāszkodik*, *tāmaszkodik* ~ *tāmoszkodik*, *(lē)veszekédik* 'leesik': Pm. *Lē nē veszekēggy onnand a pallásru!*, *(mēg)veszekédik* 1. 'elpusztul': Pm. *Ē kōne mā fődenyi a répāt, mer mēgveszekédik mēg, ēfagy, aszt ērohad.*, 2. 'meghal': Pm. *Ezēr sē kār, hogy mēgveszekēdēt, űlék sok rosszat tēt.*, *visēkédik* (viselkedik).

b) *Kölcsönösséget kifejezők*: *dulakodik* ~ *tülekédik*, *csufoskodik* 1. 'veszekszik, pörlekedik': Pm. *Az este mēgen csufoskottak, kihallott az uccāra annyira montāk.*, 2. 'éktelenkedik': Pm. *Vāgd lē a bajcod, nē csufoskoggyon ott, csak öregitt!*,

eggyeszkedik, ellenkodik, gyűlőkodik (gyűlölködik), marakodik, osztószkodik és verekodik.

c) A cselekvés tartósságát kifejezők: *bánkodik, bucsuszkodik, cepekedik ~ cipekedik* 'cipel', *hálakodik* 'hálálkodik', *(elü)hozakodik* 'fölemlít': Pm. *Mindennel elühozakodik, ami nem is ide való.*, *hucukodik* 'pakolászik': Pm. *Em mindik hucukodik hün ide, hün oda.*, *nyalakodik, nyujtószkodik, plétykákodik* (plétykálkodik), *vélékodik* 'gondol': Pm. *Nem tudom, hogyan véleksző róla.*

A -kodik, -kodik, -kodik képző termékeny. A vele alkotott származékok egy része valódi visszaható ige, más része álvisszaható, nem valódi visszaható értelmű. Megterheltsége valamivel nagyobb, mint a köznyelvben. A köznyelvben ismeretlen származékai belső keletkezésűek, valószínűleg nyelvjárási újítások.

-kodik, -kodik, -kodik; -kodik, -kodik

a) Valódi visszaható értelműek: *ajákozik* 'ajánlkozik', *béretfákozik ~ borotfákozik* 'borotválkozik', *(el)igérkőzik, jelenkőzik, kinákozik* (kinálkozik), *törükőzik* 'törülkőzik', *védekőzik* és *vetkőzik*.

b) Kölcsönös értelmet kifejezők: *birkőzik*, *(ē)követkőzik* 'elköszön' *ölekőzik* 'ölelkezik', *(össze)szólakőzik* 'összeveszik': Pm. *Má még összeszólakosztog valamijén, mer nagyon kátosztak, csakugy főt belülük.*, *talákozik* 1. 'vkivel összejön': Pm. *Talákosztam az uccán a Pityu gyerékkē.*, 2. 'van, akad': Pm. *Talákozik kőszte jobb is még rosszabb izs van benne.*

c) A cselekvés tartósságát kifejezők: *adakozik, csodakozik* (csodálkozik), *fogatkozik, gyülekőzik, keletkőzik, kötkekőzik* (költekezik), *sajnákozik* (sajnálkozik), *segétkőzik, váraozik* és *vétkőzik*.

Termékeny képző. Megterheltségi foka a köznyelvvél azonos. A vele alkotott származékoknak csak egy része valódi visszaható értelmű, a többi álvisszaható ige. A -kőzik változat e hangja mindig zárt ē.

-ódzik, -ódzik

a) Valódi visszaható értelműek: *dörgölódzik, kapálódzik, mentégetódzik, nyujtódzik, rángatóódzik, takaródzik* és *vakaródzik*.

b) Kölcsönös értelmet kifejezők: *csókulódzik* 'csókolózik' és *kergetódzik* 'kergetőzik'.

c) A cselekvés tartósságát kifejezők: *dobálódzik, fenyegetódzik, fogódzik, hāgatóódzik* (hallgatózik), *kéródzik, követelódzik, rugdalódzik, szēdelódzik* 'készülődik', *(be)szēdelódzik* 'berűg, leissza magát': Pm. *Ha van bora, akkor majnem minden nap beszēdelódzik., tapogatóódzik* és *vagdalódzik*.

Nem termékeny képző. Megterheltsége a köznyelvinél valamivel nagyobb. A köznyelvi *-ózik*, *-őzik* helyett *-dz* mássalhangzós változatban jelentkezik. Ez a *-dz* mássalhangzó — mivel intervocalikus helyzetben van — mindig hosszú. Néhány származékban *-ul*, *-ül* képző előzi meg. Ezek az igealakok a cselekvés tartósságát, gyakoriságát fejezik ki. A következő származékok tartoznak ide: *faggatulóddzik* 'hosszasan faggat', *hāgatulóddzik* 'hosszasan hallgatózik', *kergetülőddzik* 'sokáig kergetőzik', *nyaggatulóddzik* 'hosszasan nyággat, nyúz' és *rāngatulóddzik* 'rángatózik'.

-ódzkodik, -ődzködik

A vele alkotott származékok a cselekvés tartósságát fejezik ki. A következő igék tartoznak ide: *csingalódzkodik* 'csimpaszkodik', *dörgölődzködik* 'dörgölődzik', *fogódzkodik*, *szédelődzködik* 'összeszedi holmiját, készülődik': Pm. *De lassan szédelőcködő, este lessz, mire odaérünk., (neki)tűrődzködik* 'hozzáfog, hozzálát vmihez nagy erővel': Pm. *Jó nekitűrőcköttünk a munkának, el' izz végesztük pár óra alatt.* Nem termékeny képző.

-ull, -üll igeképző

Nem élő alapszóból: *bámull*, *borull* ~ *burull*, *kerüll*, *(még)meneküll*, *örüll*, *őrüll*, *pirull*, *röpüll*, *szédüll* és *tanull*.

Élő alapszóból: *dugull*, *merüll* és *nyomull*.

Nem termékeny képző. Megterheltségi foka a köznyelvivel azonos.

REFLEXIVE VERBALSUFFIXE IN DER MUNDART DER GEMEINDE NAGYKÓNYI

von
JÓZSEF SZABÓ

Der Verfasser untersucht in seinem Aufsatz die reflexiven Verbalsuffixe in der Sprache der Gemeinde Nagykónyi, die zu dem Sprachgebiet Transdanubien gehört. Er stellt fest, dass man in der Belastung der Verbalsuffixe, in der Quantität der Ableitungen durch diese Verbalsuffixe Unterschiede zwischen der Mundart und der Umgangssprache registrieren kann.

Besonders gross ist die Belastung der Verbalsuffixe *-ódik*, *-ődik*, aber auch die Verbalsuffixe *-kodik*, *-kődik*, *-ködik* und *-oddzik*, *-öddzik* kommen in der Mundart um ein geringes öfter vor als in der Umgangssprache.

Auch in der Funktion der Verbalsuffixe sind Unterschiede festzustellen. Es gibt zum Beispiel viele lebendige Ableitungen durch die reflexiven Verbalsuffixe *-ódik*, *-ődik* mit vorwiegend iterativer Bedeutung, Z. B. *fantáziálódik* 'nachgrübeln, sich einem Gedanken hingeben', *güzmülődik* 'langsam, ohne Appetit essen', *gyimákulódik* 'an etwas lange zerren, rupfen' usw... Der Verfasser führt

dann ganze Sätze als Beispiele auf, wenn sie für die Erklärung der Bedeutung der Grundwörter oder für die Demonstration der Funktion der Verbalsuffixe nötig sind, Z. B.: *(e)bitangulódik* 'zu Grunde gehen, kaputtgehen'. Im Satz: *Sok szóma ebitangulódik ott az istállókná, mert nem örödig vele sémellik sē.* *(E)márgyázkodik* 'sich niederstrecken, die Glieder auseinanderspreizend liegen'. Im Satz: *De e van márgyázkodval a disznó itt az óba, mer biztos meleg'gye van annak is nagyon* usw... Wenn die Bedeutung der Ableitung von der umgangsprachlichen Bedeutung abweicht, erklärt der Verfasser sie. Z. B.: *fitymákulódik* 'jn. öfters geringschätzen', *heccülódik* 'jn. öfters hetzen, necken, aufziehen', *nyulázkodik* 'die Glieder strecken' usw...

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

SZÖVEGKRITIKAI MEGJEGYZÉSEK

Régi szövegeink újabb kiadványaiban igen sokszor vagy helytelenül olvassák el és közlik az eredeti szövegeket, vagy pedig hamisan magyarázzák az általában ismeretlen szavakat, az elavult grammatikai alakokat.

Így például „A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai” IV. kötete: „Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig” című kiadvány 98. sorszáma alatt közölt levélben (Lévay József írta) az olvasható, hogy Arany János „Rajta hagyta keze szemét” (a kiemelés Nyíri Antaltól) a „Nagyidai cigányok” című elbeszélő költeményén; helyesen: „Rajta hagyta keze szennyét” (írva bizonyára *keze szenyét* van.). „A régi magyar drámai emlékek I.” (Akad. Kiadó 1960) 642. lapján a „Szövegkritikai jegyzetek”-ben kijavították az eredeti szöveg helyes „*molnoddal*” szavát mai „*malmoddal*”-ra.

Egy 1962-ben használt általános gimnáziumi szöveggyűjtemény Zrínyi „Szigeti veszedelem” című eposzának egyik verssorát magyarázva a *harap* főnevet igének nézte, és annak jelzőjét ennek következtében természetesen szintén rosszul értette és értelmezte; azt mondotta, hogy

Mint az *lángos harap*, ha nádba ütközött

úgy értendő: 'mint ahogy a tűz harap, ha nádba ütközött', holott ennek az az értelme: 'mint az égő avarban terjedő tűz...' (Vö. ezekről: Nyíri: Népr. és Nyelvtud. V–VI, 116–7).

Az is kitűnt, hogy a „Szöveggyűjtemény a felvilágosodás és a reformkorszak irodalmából I. rész” (Tankönyvkiadó, Budapest, 1952., 229) című antológia Barótinak „A magyar ifjúsághoz” című versét 1777-ből olyan változatban közli, amilyen 1777-ben nem volt (vö. NYÍRI: Népr. és Nyelvtud. XI, 589); egyéb pontatlanságokra KRISTÓ GYULA (Népr. és Nyelvtud. XIII, 93–4) hívta fel a figyelmet.

Most került kezembe a Magyar Helikon 1965-ben kiadott „Magyar széphistóriák” című gyűjteménye. Van ennek a végén egy „Szómagyarázatok” (207) című rész, ebben több szómagyarázat is szemet szúrt, mert igen rossz. Azt mondja ez a magyarázó szójegyzék: „*lárnája* — találkája”, holott a vak is láthatja, hogy a *lárnája* a *lát* ige tárgyas, régies feltételes mód jelen időbeli 1. szám 3. személyű igealakja, amit ma *látná* alakban használunk. Ez a *lárnája* tehát semmiképpen sem jelentheti azt, hogy 'találkája'. Aki így magyarázza ezt a szót az idézett helyen, az nem érti az egész versszakot:

Előbb Eurialus semmiképpen hinni

Pandalusnak nem mére,

De hogy ő *lárnája* szép Lucretiával

különben nem lehetne:

Akkor az kétséges orvosságot, úgy mint

bölcs orvos, elővév.

(Eurialus és Lucretia, i. m. 120).

A *futamék* nem 'futamodik', mint a szójegyzék mondja, hanem: 'futamodék'. Helytelen, hogy az *ohajtással* a 182. lapon hosszú *ó*-val van közölve, mert akkor még rövid *o*-val hangzott ez a szó,

különben a 8. lapon helyesen *ohajtását* olvasható; helytelen a 163. lapon közölt *ördöngösséggel* is hosszú *ö*-vel, mert azt rövid *o*-vel ejtették és irták is Árgirus históriájában. a XVI. sz. végén. Helyesen még ma is így ejtik és írják.

Vannak azután olyan szavak is, melyeken látszólag nincs mit magyarázni, holott volna. Azt hiszik nagyon sokszor, hogy az illető szó mai értelemben használatos, holott nem. Így például Árgirus históriájában „A *keserves* király” azt jelenti: 'a *kesergő*, a szomorú király'; ezt tehát meg kellett volna magyarázni. A nem szakembereknek szánt művek kiadását is éppen olyan gonddal kellene végezni, mint a céhbelieknek szánt kritikai műveket.

NYÍRI ANTAL

A MAGYAR „RÉSZ” A VÖLGYSÉGI NÉMET NYELVJÁRÁSOKBAN

Tolna megye völgyégi (bonyhádi) járásában az egyéni parasztok a gabona cséplését az I. világháború végéig általában kölcsönös segítséggel végezték. Az uradalmak ezzel szemben már a századforduló előtt és az azt követő években hazánk különböző vidékeiről, elsősorban a munkaerő-főlétséggel rendelkező Viharsarokból toborozták arató- és cséplőmunkásaikat.

Az I. világháború után a Völgység uradalmaiban (Honig-pusztá, Kardos-pusztá, Határmajor, Perczel-pusztá, Márz-pusztá, Szöcske-pusztá, Szabaton stb.) általános szokássá vált, hogy az egykor pénzzel fizetett munkabért a terménybeni juttatás váltotta fel. Ennek értelmében a munkások a kicséplelt gabonának egy bizonyos hányadát (először 100 q-ból 10, a gazdasági válság és munkanélküliség éveiben 9) kapták munkadíj fejében. Az új fizetési rendszert a 20-as évek közepétől kezdve átvették azok a géptulajdonosok is, akik az egyénileg gazdálkodó német parasztok terményeit cséplették részmunkások segítségével. Az új fizetési rendszernek megfelelő kifejezés azonban hiányzott a német nyelvjárásokban. Mivel a Völgység német agrárproletárjai a század első éveitől kezdve a Viharsarokból a dunántúli uradalmakba özőnlő magyar anyanyelvű szezonmunkásokkal szoros kapcsolatban voltak, velük gyakran közös „riszkompánia”-kban dolgoztak, fokozatosan átvették tőlük az új fizetési rendszer nyelvi jelölését, a „risz” hangalakot. (Közismert tény, hogy a Békés megyei izó nyelvjárásban az irodalmi „rés” főnevet „risz”-nek ejtik.) A német munkások ezt az utóbbi — tájnyelvi — hangalakot vették át. Évek során az új kölcsönszónak teljesen elhomályosult az eredete, s ma már töröl-metszett német szóként él a völgyégi német parasztok szókincsében. — A főnévi alakból képezték a megfelelő igét is: „rīsə” (rīsen”=„részelni”, azaz a természetben kiadott munkabért átvenni a cséplőgéptulajdonosától.

74 Tolna (részben Baranya) megyei német lakta községben érdeklődtünk a fenti két szó eredete iránt, de senki sem ismerte fel bennük a magyar eredetet.

A Tolna megye közép- ill. felsőhesszeni nyelvjárást beszélő településekben (Gyöng, Varsád, Kalaznó, Keszőhidegkút, Kistórmás, Udvari, Telecska, Nagyszékely) a fenti főnevet „res”-nek ejtik. Véleményünk szerint ezekben a községekben nem a magyar köznyelvből kölcsönzött alakot használják, hanem az ezekben a nyelvjárásokban uralkodó hangtani törvényeknek megfelelően a magyar nyelvjárásbeli „r”-t „e”-re „süllyesztették.” (V. ö. „hessische Senkung”) Tudott dolog, hogy ezekben a falvakban az *ö*, illetve középsőnémet „i”-hangokat „e”-vel helyettesítik (vent = Wind, teš = Tisch, mer = mir stb.) Bár az itteni német parasztok ajkán élő hangalak közelebb áll a magyar köznyelv főnévéhez, mint a többi rajnai frank illetve sváb meg bajor dialektusokban szereplő variánsok, a hangalak magyar eredete általában itt is elhomályosult a nyelvi köztudatban.

MÁRVÁNY JÁNOS

SZEMLE

BARTHA JÁNOS—HORVÁTH TIBOR—JÓZSA NAGY MÁRIA— SZABÓ ZOLTÁN: KIS MAGYAR STILISZTIKA

Szerkesztette Szabó Zoltán

Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest, 1968. 229 l.

1. Szerény címen látott napvilágot nemrégiben a magyar nyelv, közelebbről szépirodalmunk stiláris sajátosságait vizsgáló legújabb összefoglaló munka; a „Kis magyar stilisztika”. Ez a könyv — szerény címe ellenére — teljes, tanulságos: szép és bátor alkotás. Teljesnek mondható, mert — az adott keretek között — felöleli, de legalábbis érinti a magyar stilisztika valamennyi lényeges kérdését. Tanulságos, mert felhasználva a korábbi eredményeket, mérlegelve az új és legújabb törekvéseket, a szerzők olyan egységes keretbe tudják helyezni mondanivalójukat, amely új megvilágításban mutat be több stiláris jelenséget, és amely az oktatásban is jól követhető szemléletmódot tükröz. Szép, mért logikus és tetszetős felépítésben, jól követhető tagolásban és élvezetes nyelven tájékoztat mindarról, amit napjainkban a magyar stilisztika keretében a stílusról, a magyar szépirodalom kifejezőmódjáról általában tudni kell. És végül: bátor alkotás. De miért? Hogy ez utóbbira válaszolhassunk, némileg ki kell térnünk a stilisztikának, ennek a mostanában újjászülető diszciplinának a jelenlegi helyzetére.

Ismeretes, hogy stilisztikai kérdésekkel már az ókori retorikák, poétikák stb. foglalkoztak, de a stilisztika csak a XVIII. század végén, a XIX. század első évtizedeiben vált önállóan is nyilván tartott stúdiummá. A nyelvi valósággal reálisan számoló, úgynevezett funkcionális stilisztika pedig — amely mindenekelőtt a színönimikára, az egyes nyelvi jelenségek stilisztikai lehetőségeire, funkcióira alapít, és felépítését illetően lényegében a leíró nyelvtant követi — a múlt század végi lélektani, jelentéstani, majd általános nyelvészeti kutatások hatására elsősorban SAUSSURE tanítványának, BALLYNak, valamint az őt követő MAROUZEAU-nak, CRESSÖT-nak stb. a munkáiban bontakozik ki a század harmincas-negyvenes éveire, s azóta, napjainkban is tovább fejlődik, miközben a legkülönbözőbb nyelvek stilisztikai készülnek el hasonló felfogásban. Természetesen a modern stilisztika alakulása illetőleg kialakulása közben — mint a jelen munka első fejezete is utal rá — más iskolák, irányzatok is létrejöttek és hatottak, s részben hatnak ma is (l.: GERBER—CROCE—VOSSLER; LEO SPITZER; „New Criticism”; ROMAN INGARDEN; stb.). És utalunk arra, hogy az utóbbi évtizedekben, napjainkban — főként részlettanulmányok vagy még inkább műelemzések formájában — jelentkeztek és jelentkeznek a „strukturalista” névvel megjelölt (helyesebben: összefoglalt) próbálkozások, amelyek a mű struktúráját helyezik előtérbe (s vagy tekintettel vannak a nyelvi elemek jelentésére, funkciójára, vagy nem; továbbá vagy csak a mű nyelvi-leg-stilisztikailag „jelzett”, közvetlen mondanivalóját veszik figyelembe, vagy felhasználják az irodalomtörténet tanulságait is stb.); különböző — gyakran matematikai vagy információelméleti — módszerek segítségével részleges vagy teljes egzaktásra törekcszenek; stb.

Mindehhez tegyük hozzá, hogy hazai viszonyaink csak még bonyolultabbá, még bizonytalanabbá teszik az előbb megrajzolt képet. 1934 után ugyanis — mivel a stilisztikának mint külön tárgynak a tanítását megszüntették — az efféle kutatások száma nagymértékben lecsökkent, és a magyar stilisztika nem tudott tovább lépni, elmaradt az európai fejlődéstől. Ebből a hullámvölgyből csak 1954 után láboltunk ki. A nyelvtudomány területén a III. nyelvészkongresszus hatására,

az irodalomtudományban pedig a formai, a nyelvi—stiláris jelenségek vizsgálatának az előtérbe kerülésével indultak meg — több irányból is — a stilisztikai kutatások. Természetesen egyszerre kellett — és kell — pótolni a nem kismérvű lemaradást, valamint bekapcsolódni a — megalapozottabb, a kevésbé megalapozott és nemegyszer megalapozatlan — külföldi „modern”-nak nevezett kísérletekbe, próbálkozásokba.

Ilyen körülmények között kutatni nyelvünk feltáratlan stiláris jelenségeit, sajátosságait, továbbá a sokféle elképzelés között megtalálni, kialakítani a legrealisabb, legjárhatóbb utat és így bemutatni egy nyelv stilisztikáját — bizony bátor vállalkozás. Kolozsvári kollégáink pedig ezt valósították meg, és nem is akármilyen szinten.

2. A „Kis magyar stilisztika” legnagyobb értékének azt tartom, hogy a szerzők művükkel határozott, de nagyon realis, életrevaló célt tűztek ki maguk elé, és hogy a stílus lényegét, a stilisztika tárgyát, módszereit stb. illetően jól átgondolt koncepciójuk van, s mind célkitűzésükhöz, mind koncepciójukhoz — nyilván nem utolsósorban a szerkesztő odaadó és értő munkájának eredményeképpen — végig tudják tartani magukat.

Az „Előszó” tanúsága szerint ez a munka tudományszerűsítő jellegű. Célja az, hogy „az érdeklődőkkel a stilisztika alapfogalmait” megismertesse, de nem általában, hanem a szépirodai stílusra korlátozva, tudniillik „ez a legérdekesebb és a legtanulságosabb”, és ennek bemutatásával lehet a legjobban hozzájárulni az irodalmi műveltség körének bővítéséhez. És itt hadd vegyük át az előszóból a tanár BABITSnak a diákjaihoz intézett szép szavait, mert mindennél jobban rávilágítanak kötetünk szerzőinek célkitűzésére, és mert ma is — sőt, úgy gondolom: örökre! — tanulságosak: „Egy kiváló költőt vagy írórt olvasva lelked a költő lelkevel együtt fut, lát és dolgozik... De csak akkor, ha követni tudod a költőt, elképezed metaforáit, megérted célzásait: más-különbben olyan vagy, mint a vak ember a legszebb vidékeken. Stilisztikailag műveletlen embernek a legszebb könyvek, mintha idegen nyelven volnának írva... Stilisztikai elemzést kellett végezned, stilisztikát kellett tanulnod, hogy megértsd... mi a szép az ilyen sorokban... A költők gyakran nehezek..., de minden nehézség új szépség, új édes munkát adván a léleknek. Ilyen szempontból mondhatni: aki stilisztikát sohasem tanult, az élet legszebb élvezeteinek egyikétől örökre meg van fosztva, mint süket a zenétől.” (Irodalmi nevelés 10, idézve 5—6.)

A szerzők koncepciójának alapja mindenekelőtt az, hogy a stílust mint nyelvi formákkal történő kifejezésmódot fogják fel (6, 29), és hogy szerintük a stilisztika főfeladata a nyelvi eszközök stiláris funkcióinak megragadása mind általában, mind pedig a különféle elemzések során (6, 24, 41—2). Ezenkívül — igen helyesen — kimondják, hogy „a modern stilisztikának... szintézisre kell törekednie” (23), vagyis fel kell használnia valamennyi (régi és új) irányzatból mindazt, ami előrevivő, ami hozzásegít a stílus alaposabb feltáráshoz. Kiemelik továbbá azt is, hogy „a stilisztika önálló s nem másnak alárendelt tudomány; nyilván olyan filológiai diszciplína, amelyet ezer szál kapcsol a nyelvészethez és az irodalomtudományhoz” (23; én egyébként még jobban hangsúlyoznám, hogy nincs két különálló — nyelvészeti és irodalmi jellegű — stilisztika, mert hisz — ha egyáltalán beszélhetünk róluk — az előbbi része az utóbbinak, tehát ebben — többletként — sajátos szépirodalmi szempontok is jelentkeznek!). Végül a funkcionális stilisztikai felfogás érvényesítésén túl a koncepció határozottságát biztosítja az a rendszeresség, módszeresség, világos előadásra való törekvés stb., amelyek felhasználásával a szerzők — mint egyetemi oktatók — ez-úttal is tanítani akarnak. És ne feledkezzünk meg a szerzők filológiai felkészültségéről, igen jó stílusérzékéről és a magyar nyelv és irodalom iránti határtalan szeretetéről.

3. A tárgyalt munka első fejezetében „Stilisztika és stílus” címen (9—48) SZABÓ ZOLTÁN, a kis kötet szerkesztője veti meg az alapokat, meghatározva a legfontosabb stilisztikai kategóriákat és vázolja az efféle kutatások formáit és módjait.

Nagyon hasznos a stilisztika rövid történetét összefoglaló — mintegy bevezető — rész, amelyben friss, plasztikus képet kapunk a XX. századi stilisztikai iskolákról, irányzatokról és

napjaink útkereséseiről. Így válik megalapozottá a szerzők fent említett állásfoglalása, hogy tudniillik a funkcionális stilisztika mellett szállnak síkra, és hogy ugyanakkor merítenek az egyes irányzatok eredményeiből is. — Ehhez a részhez három megjegyzésem volna. Az egyes iskolák rövid jellemzése közben mintha elsikkadna az „egész”, a stilisztikának a fokozatos előbbre lépése, s különösen hiányolom a XX. századi irányzatok közvetlen előzményeit (a lélektan, a jelentéstan, az általános nyelvészet fellendülése stb.). Továbbá: véleményem szerint a funkcionális stilisztika az itt vázoltaknál nagyobb mértékben kötődik BALLYnak és tanítványainak a munkásságához. Végül pedig az itt leírtak nem eléggé igazolják a következő megállapítást: „A strukturalisták elmélete gyümölcsöző lehet” (18–9).

E fejezet következő részében megtudjuk, hogy mi a stílus; hogy egy-egy nyelvi elemet az expresszivitás avat stíluselemmé, stílélmává; hogy milyen tényezők határozzák meg a stílust, és milyen műfajai vannak. Majd a szerző — igen hasznos rendszerezőkéességét követve és az írói—költői stílusok, továbbá a stílusfejlődés kutatásában való jártasságát felhasználva — a stilisztikai vizsgálódásnak három főformáját mutatja be, és utal azok módszerére is: a stilisztikai minősítést (az egyes nyelvi—stílus elemek stilisztikai „értékelés”-ét), a stilisztikai elemzést (szépirodalmi és egyéb írásművek stilisztikai „mondanivaló”-jának a feltárását) és a stílusjellemezést vagy stílusleírást (közleménytípusok stílusának a megrajzolását). — Ezzel az alapvető résszel kapcsolatban két dolgot jegyeznék meg. Hiányolom, hogy az egyébként kitűnően képzett és nagyon is körültekintő szerző nem különbözteti meg az expresszivitásnak állandósult és alkalmi válfaját. Ezzel magyarázható aztán az, hogy az affektivitás vagy emocionális tartalom a jelentésen kívül marad (25); hogy — a szerző szerint — „a szavak csekély kivétellel önmagukban semleges értékűek” (27), és hogy „az expresszivitás nem állandó velejárója a nyelvi elemeknek” (28; holott az is lehet, l. pl. az ÉrtSz.-nak és általában a szótáraknak a stílusminősítéseit); stb. És még valamit: úgy gondolom, hogy a hasonlóságok ellenére elég sok ponton eltér egymástól a francia „explication de textes”, a német „immanente Interpretation” és az angol „close reading” (39–43; az utóbbira vö. ROBERT WEIMANN, „„New Criticism» und die Entwicklung bürgerlicher Literaturwissenschaft”. Halle/Saale, 1962., magyarul: Gondolat Kiadó. Bp., 1965.; l. különösen a második részt).

4. A következő fejezet — igen találóan — „A nyelv zeneisége” címen tárgyalja a hangtani jelenségeket, ideértve a verstaniakat is (49–80). SZABÓ ZOLTÁN, e fejezet egyik szerzője — az egész összefoglalás koncepciójának megfelelően — a hangoknak s egyáltalán a hangzásnak a hatását elemzi és jellemzi (természetesen az adott keretek között). Eközben — szintén csak helyeselhetően — visszatér a jóhangzás és a rosszhangzás „ősi” kategóriájához, friss szemlélettel töltve meg őket. Majd korszerűen rámutat a beszélt és írott nyelv zenei lehetőségeire, és kiemeli a hangok művészi felhasználásának legfontosabb eseteit (mindenekelőtt a hangszimbolikát), felhasználva a legújabb eredményeket is. — Ide mindössze annyi kívánczik kritikai megjegyzésként, hogy az „oralitás” műszó nem túlzottan szerencsés alkotás, mert ezt a fonetika már másra foglalta le. Továbbá, hogy a hangszimbolika létét, lényegét — éppen FÓNAGY IVÁN eredményei nyomán is — világosabban, határozottabban jelöltem volna meg. Valahogy így: a hangszimbolika egyes hangoknak a hatása(i), amely(ek) függ(nek) az illető hangok képzésmódjától, annak a szónak vagy szavaknak, illetőleg szöveggörnyezetnek a jelentésétől, amelyben — rendszerint többször, de legalább 2–3 ízben — előfordulnak, és amely hatás — nemritkán a nyelvekre általában jellemzően — meghatározott (kellemes, kellemetlen, szomorú, vidám, tréfás stb.) hangulatot eredményez, vagy erősíti a szó (szavak), illetőleg a szöveggörnyezet által már amúgyis sugallt érzelmi—hangulati tartalmat.

Csak örömmel üdvözölhetjük „A verstani elemek expresszív lehetőségei” című, eddig nagyon hiányolt részt, amelyben a szerző, HORVÁTH IMRE, a különböző versfajták, a ritmusváltás, a rím, az alliteráció, a cezúra és az enjambement stílushatását mutatja be igen jó érzékkel és modern verseket is például hozva.

5. „A szóhasználat” című fejezet (81–96, jobbra SZABÓ ZOLTÁN munkája) két részre oszlik. Tárgyalja a szójelentés expresszivitását és a szókészlet stílusrétegeit. Az eredeti koncepciónak a szókincs vizsgálatára való kiteljesítését jelenti, hogy — immár a stilisztika sajátos céljait helyezve előtérbe — itt szerepelnek a szójelentés (véleményem szerint inkább: a szavak) főbb stiláris funkciói (értelmi és érzelmi árnyalás, tömörítés, körülírás stb.). A szófajok, a szófajváltás stilisztikai lehetőségeinek itteni tárgyalása szintén csak helyeselhető újítás. — Hadd utaljak azonban arra, hogy mintha a szűk terjedelem egy kissé megbosszulná magát: az adott keretek között is sovány (és hiányos) a szókincs rétegződésének bemutatása (így éppen az úgynevezett állandósult stílusértékek — amelyeket én fontosaknak tartok — szenvednek csorbát; egyébként „a szókészlet stílusrétegei” terminust sem tartom szerencsésnek, mivel a „stílusréteg” kifejezést mássra foglaltuk le); továbbá szívesen olvasnánk más, expresszivebb szófajokról is. Megjegyzem még, hogy a szóhangulat és a szójelentés lényege, egymáshoz való viszonya mintha nem tisztázódnék teljes mértékben, és hogy a körülírás nem elsősorban a tömörítés ellentétéként jön létre.

6. Igen örömdetes, hogy a „Kis magyar stilisztika” — az előre jelzett elveknek megfelelően — viszonylag tágabb teret szentel a képeknek (97–126). Csak helyeselhető, hogy a szerző, JÓZSA NAGY MÁRIA elhatárolja egymástól az úgynevezett nyelvi és irodalmi képet; hogy rámutat a képek kapcsolásmódjaira; hogy jó érzékkel elemzi az egyes szóképfajtákat, mindenekelőtt azok funkcióit; hogy a stíluselemzéshez igen hasznos segítséget nyújt a képek vizsgálatát tárgyaló rész (121-6; ennek szerzője: SZABÓ ZOLTÁN). — Vitatható megállapítás stb. — hiszen ez természetes — itt is akad. A névátvitel lényegének világos bemutatására az idézett példa — mivel bonyolult asszociációkat takar — nem alkalmas. A hasonlat szerkezetében és stiláris lehetőségeit tekintve is más, mint a szóképek, ezért nem tenném a képfajták között első helyre (106), illetőleg jobban kiemelném a különbségeket (lényegesen más az azonosítás, mint az összehasonlítás; l. 111). Igaz, hogy névátvitel nem következik be a teljes metafora esetében, de nem maradnak meg a tagok eredeti jelentésükben, az egymásba való „átjátszás” megtörténik ezek esetében is (110–1; itt jegyzem meg, hogy az igazi összevont hasonlat a *hőfehér, kőkemény* típusú szóösszetétel). Nem világos a szimbólumot tárgyaló rész; véleményem szerint azért nem, mert a szerző nem választja szét, illetőleg nem egymással való összefüggésükben tárgyalja a már kialakult és az egyéni szimbólumokat, továbbá a szimbólumokat tartalmazó és a szimbolikus (szimbolista) verseket.

7. A nyelvnek a „jelke” valóban a mondat — hisz egy-egy nyelv igazi „mechanizmusa” a mondatalkotásban tükröződik —, s ilyenformán a stilisztika legfontosabb fejezetei közé tartozik a mondat szerkezetével kapcsolatos lehetőségek, illetve expresszív funkciók tárgyalása. Az is igaz viszont, hogy a régebbi stilisztikák érdeklődésének középpontjában mindenekelőtt a szókincs vizsgálat állott, tehát a mondatban stilisztikája a viszonylag legkidolgozatlanabb.

Ebben a kis kötetben „A mondat szerkezetek” című fejezet (127–152) két részre oszlik. „Mondatrészek, mondatfajták” címen (SZABÓ ZOLTÁN munkája) a jelzőről, a szó- és mondatrendről (ezen belül a rövidmondatúságról és a párhuzamos szerkesztésről is), az ismétlés és a halmozás különböző fajairól, a hiányos és jelöletlen, valamint az ellentétező szerkezetekről és a körmondatról olvashatunk. A második, kisebb rész (JÓZSA NAGY MÁRIA írása) a közlésformákat tárgyalja.

A szerzők az eredeti elképzelést itt is igyekeztek érvényesíteni — különösen kiemelkedik az ellentétező szerkezeteket és a közlésformákat bemutató részlet —, de valahogy a „mozaikszerűség” erre a fejezetre a vártnál nagyobb mértékben jellemző, és az egyes jelenségek csoportosítása, tárgyalásrendje is itt a legvitathatóbb. Nem tudom, eléggé megokolt-e a mondatrend keretében szólni a rövidmondatúságról és a párhuzamos mondat szerkesztésről. Vitatható az ismétléssel kapcsolatos úgynevezett stilisztikai formák és az ellentétező szerkezetek ilyen rendszerű tárgyalása, és még inkább „A hiányos és a jelöletlen szerkezetek” címen említett jelenségek ilyen módon való összevonása. Végül nem teljesen megnyugtató a jelzők osztályozása sem.

8. Az elméleti fejtegetéseket a „Stilisztikai elemzések” című újszerű, a „gyakorlat”-ot is ki-tűnően bemutató fejezet (153—219; JÓZSA NAGY MÁRIA, BARTHA JÁNOS és HORVÁTH IMRE munkája) teszi teljessé. Teljessé teszi olyan értelemben, hogy e jól sikerült elemzéseken is a funkcionális stilisztikai szemlélet vonul végig. A szerzők azt keresik, hogy a tárgyalt versben kifejtett mondanivaló milyen nyelvi—stiláris eszközök révén és hogyan jut tudomásunkra (vö. pl. „De nézzük meg közelebbről, milyen stílusesezközök gördítik az elvont gondolatot a vers hangulati csúcására.” 186). Illetőleg szinte mindig megtalálják az elemzett vers fő stiláris motívumát, amely a versnek mintegy alapja, és amelynek a középpontba állításával, amelynek a körében be tudják mutatni a legfontosabb stilisztikai jelenségeket (l. pl. Illyés Gyula „Feleség” című költeményével kapcsolatban a ritmus kiemelését. 188—92).

De teljessé teszi ez a fejezet a tárgyalt kötetet úgy is, hogy az elemzett versekkel — a magyar irodalom iskolai oktatását figyelembe véve — Balassa Bálinttól Illyés Gyuláig, illetőleg Szemlér Ferencig képviselve vannak a magyar költészet legkiemelkedőbb alakjai, a legfontosabb korszakok (egészen máig), a legfőbb stílusirányok stb., és — a szűk keretek ellenére — lényegében valóra válik, amit az elemzések bevezetőjében olvashatunk: „Alapvető szempont volt az, hogy a versek úgy-ahogy szemléltessék a magyar szépirói stílus történetét is.” (153.)

Ezenkívül — csak helyeselhetően — egy román ballada és három román költő (Eminescu, Bacovia és Arghezi) egy-egy versének néhány magyar nyelvű műfordítása is ott szerepel a stilisztikai elemzések között. Mindez nemcsak a „helyi színezet”-et adja meg, hanem rávilágít nyelvünknek és a magyar szépirói stílusnak — nemegyszer rejtett — sajátosságaira, egy másik nyelv, egy másik szépirói stílus szemszögéből. Csak éppen utalok rá: a maradéktalan teljesség kedvéért is — szívesen olvastunk volna legalább egy novellaelemzést.

9. A kis kötetet a fejezeteknek megfelelően felbontott alapos könyvészet (220—4) teszi még használhatóbbá, amely gyorsan tájékoztatja az olvasót a legfontosabb régi és új, magyar és külföldi szakmunkákról. És a mutató (225—6) zárja, amely azzal könnyíti meg e munka használatát, hogy felsorolja a tárgyalt stilisztikai fogalmakat megnevező műszavakat, illetőleg azokat a helyeket, ahol olvashatunk róluk.

* * *

Nem fejezhetem be mással e hasznos és szép vállalkozás ismertetését, mint azzal, hogy várjuk a folytatást. Azt, amit az előszó (5) is ígér: az egyéni szépirói stílusokat és az irodalmi áramlatok stílusát bemutató, immár stílustörténeti munkát. Az eddigiek alapján — semmiképpen sem fogunk csalódni.

SZATHMÁRI ISTVÁN

ADAM SCHAFF:

BEVEZETÉS A SZEMANTIKÁBA

Adam Schaff, Wstep do semantyki Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1960. Akadémiai Kiadó, Budapest 1967. Fordította: Varga Iván.

1. Az eredeti mű megjelenésének és magyar fordításának időpontja jelentős késedelemről tanúskodik. Német nyelvű változata ugyan jóval korábban hozzáférhető volt, és — többek között — I. D. Apreszjan már 1963-ban (Problemü sztrukturnoj lingvisztiki, 102—150), K. Ammar—G. F. Meier pedig 1966-ban, a berlini strukturalista konferencia után (Bedeutung und Struktur, 5—27) méltatták a szerző originális szemantikai-filozófiai nézeteit. Mindezek ellenére sajnálatos e kése-

delem, mert a könyv stílusának tömör, klasszikus eleganciája és bíráló-vitázó mondatainak mélysége, eleven sodrása — a kitűnő fordítás anyanyelvi élményében — az ismeretalkotás logikai örömeivel is megajándékozta az érdeklődőt.

Mi a szemantika általában? Erre a kérdésre a szerző a könyv első részében keresi a választ, a szemantika nyelvtudományi, logikai, filozófiai és „általános” kutatási problémáit tárgyalva. Mind itt, mind pedig a második részben — a kommunikáció és filozófiai aspektusa, a jeltipológia, a „jelentés” jelentései és a nyelv kommunikációs funkciója kérdéseinél — érvényesül az a célkitűzés, hogy ne a logika és a nyelvtudomány egy-egy speciális problémája, hanem ezek filozófiai aspektusa álljon a fejtegetések alapjaként. Így, a „filozófia” nem a „szak”-tárgyból és ennek vizsgálatából nő ki, hanem adott világnézet és adott módszer alkalmazásaként mint vezérfonal vonul végig az egész művön.

Meg kell már itt jegyezni: a vonalvezetés szigorúan következetes, megvesztegetően okos, harcosan korrekt és — különösen a nyelvészet felől tekintve „szűkebb” filozófiai szakterületen — feltétlenül eredményes. Könyörtelenül logikus és mégis könnyed, szinte csevegésként ható okfejtések ezek, melyek a kevéssé beavatottakat a konvencionalista, a transzcendentális és a naturalista jelentéskoncepció hibái elemzésének útján e felfogások lényegéről is részletesen tájékoztatják. Módszere tanpéldát nyújt arra, hogyan kell és lehet „megdönteni” valamely jellegzetesen idealista szemantikai koncepciót — azt a tézist, mely szerint a filozófiai elemzés a nyelv elemzésére korlátozódik, a nyelvet pedig önkényes konvenció alapján választják meg (konvencionizmus); azt a felfogást, mely szerint minden kijelentésben van valamiféle belső, hozzáférhetetlen „én”-lényeg, s ez teszi lehetővé a megértést (transzcendentizmus); azt a véleményt, mely szerint a kijelentések megértésének „titka” az emberek analóg fizikai és szellemi alkata (naturalizmus, behaviourizmus). E nézetek filozófiai kritikája — a paralogizmus határozott kiküszöbölése útján — meggyőző, néhány nyelvészeti-szakmai jellegű megjegyzés azonban szükségesnek látszik, éppen a szerző alapgondolatának kihangsúlyozása érdekében.

2. Feltétlenül helyeselhető a szerző érvelése a verbális nyelv primér volta mellett, hiszen minden sui generis nyelv (zászló, gesztus stb.) „le van fordítva” a természetes nyelvre, valamennyi egyéb jel verbális jeleket helyettesít, mert verbálisan interpretáljuk őket. Vitatható azonban az a nézet, hogy önmagában semmi sem jel, csak, ha interpretálja az ember, és hogy jel csak kommunikációs folyamatban jel (132). Valószínűleg arról van itt szó, hogy a puszta hangsor még nem jel, szükséges hozzá a jelentés is (az ember!), a (szó) jelek viszont a közlés aktusában léteznek csupán. De a nyelvi jelek nemcsak az eleven megnyilatkozásokban léteznek, hanem — egy absztrahálási aktus keretében nézve — „elvon”, lexikális állapotban is. A magyar „asztal” szó pl. jel a mondatban, jel a szótárban, sőt, jel az asztalfiókban is! Az absztrakció, az izoláció az ember megismerő tevékenységének eredménye, különbséget kell azonban tenni a nyelvet ismerő, „birtokló” embernek, a nyelvet ismerő és használó embernek, a nyelvet nem ismerő nyelvésznek, logikusnak, filozófusnak és a nyelvet ismerő tudósnak a megismerési aktusai között. Ez a különbségtétel valószínűleg csak a saussure-i *langue-parole* kettősség dialektikájában eredményes.

Hasonlóképpen problematikus Saussure híres hasonlatának — a papírlap két oldaláról (jelölő és jelölt), amelyek állítólag nem választhatók el egymástól — fenntartás nélküli elfogadása. Bizonyos, hogy a jelölő és a jelölt a nyelvi jel valóságában nem válnak el egymástól, de pl. a (nyelv) tudománynak éppen az a feladata, hogy a valóságban együtt létező elemeket egymástól elválassza, s a megismerési folyamat későbbi fázisában ismét egybeolvasza (analízis-szintézis). A nyelvet használó (beszélő-hallgató) társadalmi gyakorlatában a *langue-parole*, a jelölő-jelölt, a forma-tartalom *szét nem váló* egység, hiszen a gondolatközlés alkalom arra, hogy az ember megismerő tevékenysége a nyelven kívüli valóságra irányuljon — a nyelv útján. A nyelvet vizsgáló (nyelvész, logikus, filozófus) társadalmi gyakorlatában a *langue-parole*, a jelölő-jelölt, forma-tartalom *szétválasztandó egység*, hiszen a megnyilatkozás (és részeinek) vizsgálata alkalom arra, hogy az ember

megismerő tevékenysége a nyelvi valóságra irányuljon — úgyszintén a nyelv útján. A kétféle — passzív és aktív (nyelvi és nyelvtani) — absztrakció világos megkülönböztetése a legfontosabb feltétele annak, hogy a szakirodalomban a jelentés kérdéseiről folytatott viták műszavaihoz értelmet lehessen fűzni.

3. A nyelv társadalmi jelenség. Igazat kell adni a szerzőnek abban, hogy a társadalmi jelenség értelmezésénél minden naturalizmus: vulgarizálás, és abban is, ahogyan őva int Pavlov tanításainak mechanikus alkalmazásától. Az ember nyelv nélkül nem tud gondolkodni, tehát benne a feltételes reflexek nem a tudati folyamatokon kívül, hanem azokkal összefüggésben alakulnak ki (152—153). Hogy azonban ezek az összefüggések mennyire bonyolultak és föltáratlanok, azt a nyelvészeket leginkább érdeklő „A jelentés jelentései” című fejezet is tanúsítja. Íme, mutatóba egy, az előzőekhez kapcsolható probléma:

„Nincs jel jelentés nélkül... de az »önmagukban vett«, jel — »hordozó« nélküli jelentések is csak a javíthatatlan metafizikus fejében létezhetnek.” (156) „Közvetlen létezést tulajdonítani nekik egyértelmű lenne a legtisztább (objektív) idealizmussal, mely azt hirdeti, hogy egyedüli entitásokként vagy anyagi entitások mellett objektíve léteznének valamiféle eszmei entitások.” (160)

Kérdés: ha jel nélküli jelentések nem léteznek, a „javíthatatlan” metafizikus fejében vajon hogyan létezhetnek?! Valószínű, hogy filozófiai síkon a „torz tükrözés” elméletével ezt a makacs, kiírthatatlan „tévedést” lehet minősíteni — magyarázni azonban csak szaktudományi alapon lehet. Bizonyos, hogy eszme és anyag (jelentés — jel) a nyelvi valóságban együtt léteznek. A nyelvi vizsgálat valóságában azonban szét lehet, tehát szét kell választani őket; és ha a vizsgálódás szintjén vetjük fel a kérdéseket, akkor a szétválasztott összetevőkkel önkényesen (!) manipulálhatunk (esetleg még az ontológiai „tyúk—tojás” problémakörben is!) — és ebben semmi metafizika nincs. Az anyagi és az eszmei entitás, az egyedi és az általános, a különös és a törvényszerű dialektikájának helyes kiejtése persze elemi követelmény szakmai szempontból is.

Különösen tanulságos a (neo) pozitivisták működésének bemutatása, annak a harcnak a jellemzése, melyet a metafizika ellen kezdtek a matematikai logika első kiemelkedő képviselői (Russel, Wittgenstein), és amelynek betetőzése az utóbbi két évtizedben ki- (és el-) virágzott strukturalista nyelvvizsgálati módszer, ill. ennek filozófiai igazolása. E küzdelem célja: a metafizikától való tartózkodás jegyében kigyomláni a nyelvi jelek szemantikai jellemzéséből minden transzcendens, intencionális, szubjektív tudati mozzanatot, magát a jelentést pedig pragmatista-behaviourista törvényként értelmezni. „A jelentés a nyelvi jel alkalmazásának szabálya” — e nálunk ma modern nézetnek bizony ott van az eredete Russelnél, aki szerint a jelentés: a jel és az általa kiváltott cselekvés közti viszony, Wittgensteinnél, aki már következetesen azonosítja a jelentést a jel alkalmazásával. Egy jellemző idézet: „Nem szükséges egy szó megértéséhez, hogy egy személy tudja, mit jelent az... a jelentés csak használatának megfigyelése révén fedezhető fel; a *használat* van előbb, s a jelentést csak abból szűrjük ki... Egy szónak a jelentéséhez való viszonya ténylegesen oksági törvény jellegű, s ezért nincsen alapja annak, hogy miért kell valakinek, aki helyesen használja a szót, inkább tudatában lennie a szó jelentésének, mint egy bolygónak, mely helyesen mozog, tudatában lennie Kepler törvényének.” (Russel: On propositions; What They Are and How They mean 1919, 185).

A tudományos objektivitásra való erőltetett törekvés az oka, hogy az ember tanácstalan: miért érdekelheti a (nyelv) tudományt az, hogy „egy személy” mit tud a jelentésről? A nyelvésznek vagy a beszélőnek-hallgatónak kell-e a használatot (kiét?) megfigyelni? Ha a beszélőnek kell előbb megfigyelni mások nyelvhasználatát, hogyan tud egyáltalán megszólalni? Ha az ember úgy beszél, ahogyan a bolygó kering — hol van az analogikus külső(!) erő, amely megszabja, hogyan beszélünk?

Hamis objektivitás, felszínes empiria! A társadalmi egyén és az individuális egyed fölcserélésének tipikus esete. Sajnos, e velejéig tudománytalan „konceptió” eluralkodása szorosan összefügg

az „objektív” filozófiai fogalmának elsekélyesedésével, az egyedi és az általános dialektikájának elmerítésével, és ez egyenesen vezetett a természeti és a társadalmi objektivitásra irányuló emberi megismerés tárgyi és módszerbeli különbségeinek elhomályosulásához, összezavarásához. Csak ez magyarázhatja, hogy Ch. W. Morris kitűnő és alapvető művei (Signs, Language and Behavior 1946, Foundations of the Theory of Signs 1955) — amelyekben a jelentés pragmatikus vonatkozása az egész jelentéskonceptciónak egy része csupán — a konkrét nyelvészeti-szemantikai szakkutatásokban alig hatottak. Schaff felfogására annál inkább!

4. Ami a szerző saját nézeteit illeti, beszéljen erről ő maga. Szerinte a jelentés viszonyok rendszere — „... sajátos viszonyok a jelszituáció valamennyi eleme között: a kommunikálódó emberek között, az emberek és a valóság között, az emberek és a jel között, a jel és a valóság között, a jel és a rendszer más jelei között. Ezek a viszonyok különböző típusúak, mintegy különböző szinteken helyezkednek el, elsősorban a pszichikus szinten, valamint az emberi magatartások és cselekvések szintjén.” (192) Schaff tehát túllép az objektív vulgáris értelmezésén, főleg a pszichikus (harmadiként a logikai) szint elismerésével, és határozottan állítja, hogy „... a jelentés egyaránt beletartozik az emberi cselekvések és az emberi gondolkodás szférájába.” (193)

A gondolkodási („tudatműködési”) folyamat objektivizálására kétféle lehetőséget is lát. Egyrészt: a gondolkodási folyamat megismerési folyamat, azaz mindig valakinek (szubjektum!) a gondolata valamiről — „... mindig átalakítja az érzékek szolgáltatta anyagot, mely objektív jellegű abban az értelemben, hogy az elmétől függetlenül objektíve létező valóságról tájékoztat.” (206) Másrészt: „... a gondolkodási folyamat... objektív folyamat is abban az értelemben, hogy mindig „alany—objektív tárgy” viszonyt alkot.” (207)

Schaff nem lát lényeges különbséget fogalom és jelentés között. Ezek „... a megismerési folyamaton verbális jelek segítségével végrehajtott absztrakció termékei.” (210) Minthogy pedig mindkettő objektív is, semmi akadályja annak, hogy megértsük, hogyan lehetséges „... a fogalom vagy a jelentés átélésének egyéni pszichikai aktusáról áttérni ezen aktus interszubjektív kommunikálhatóságára.” (207) Ennek megfogalmazása: „... az adott nyelvet megértő embereknél a konkrét kijelentéshez (feltételezzük a normális elmeállapotot) hasonló megismerési élmények kapcsolódnak, s ezen az alapon ugyanazt a valóságot hasonlóképpen felépült és funkcionáló észlelési apparátussal tükrözik vissza.” (208)

Ezt a gondolatot — a társadalmi ember gondolkodás-mechanizmusának objektív érvényét — véljük a mű legfontosabb eredményének. Ezen a gondolati alapon tudja a szerző elhatárolni magát a metafizika és a pszichologizmus elleni harc bősorkánypereitől, de ugyanakkor mindennemű konvencionista elmélettől is, melyek autonóm és önkényes szabályokká kívánják átalakítani a nyelvi, szemantikai törvényeket. Így válik világossá, hogy a társadalmi egyénnek individuális egyedivel való fölcserélése, az „egyes” tükrözés elmélete, az izomorfitás tézise, a metafizikai logika neo-platonizmusa: nem is annyira filozófiai, mint inkább egyszerűen „szakmailag” tévesek. Nem igaz az, hogy a nyelv tükrözi a valóságot; helyesebb azt mondani, hogy a nyelvet alkotó és használó ember tükrözi a nyelv által a valóságot. A nyelvtudományra vár tehát az a feladat, hogy a szó és a mondat szemantikájának, a grammatikai és a lexikális jelentés elveinek kidolgozásával a nyelv és a gondolkodás összefüggésének jegyében teremtsen meg modern nyelvtant.

BODNÁR FERENC

TARTALOM

<i>Hajdú Péter</i> : A nyenyec „nomen-verbumok”-ról	5
<i>Mikola Tibor</i> : „Démonstrativité ou démonstrativique”	11
<i>Ferenczi Imre</i> : Egy bőségvarázsló rítus elterjedése a Dél-Alföldön	25
<i>Szabó Magdolna</i> : A legényélet néhány tipikus szokása Jászkiséren és környékén	43
<i>Velcsov Mártonné</i> : Egy szócsoporthoz vizsgálatának tapasztalatai	55
<i>Antal, Nyíri</i> : Über ein finnisch-ugrisches Lokalkasusuffix -m	63
<i>Szathmári István</i> : A hangszimbolikáról	67
<i>Végh József Mihály</i> : Történeti jelentéstani vizsgálatok párhuzamos szövegek összehasonlítása alapján	85
<i>Szabó József</i> : A visszaható igeképzők Nagykónyi község nyelvjárásában	93
KISEBB KÖZLEMÉNYEK : Szövegkritikai megjegyzések (<i>Nyíri Antal</i>) — A magyar „rész” a völgyes német nyelvjárásokban (<i>Márvány János</i>)	101
SZEMLE : Bartha János—Horváth Tibor—Józsa Nagy Mária— Szabó Zoltán: Kis magyar stilisztika (<i>Szathmári István</i>) — Adam Schaff: Bevezetés a szemantikába (<i>Bodnár Ferenc</i>)	103